

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ Α.Π.Θ.

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης
σχολικός σύμβουλος φιλολόγων –
ειδικός επιστήμονας στο Α.Π.Θ.

ΥΛΙΚΟ ΑΠΟ ΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΕΞΙ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

(ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2005):

«Η Ιστορία μέσα και έξω από το σχολείο».

Θερμές ευχαριστίες
προς τη Διεύθυνση
Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Δυτικής Θεσσαλονίκης
για τη φιλοξενία

1. Ιστοριογραφικές οπτικές.

ΘΕΜΑΤΑ	ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ	ΜΟΝΤΕΡΝΑ	ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ
παρελθόν	πραγματικότητα	ανασυγκρότηση – αναπαράσταση – διάλογος παρόντος- παρελθόντος	οριστική απώλεια παρελθόντος – σκέψη πάνω στο παρελθόν
ιστορικός χρόνος	ένας και γραμμικός	πολλοί ιστορικοί χρόνοι διασταυρούμενοι	ιστορικός χρόνος = χρόνος της αφήγησης
περιοδολόγηση	συμβατικές τομές	διαφορετικές προσεγγίσεις ανάλογα με την οπτική και τα ενδιαφέροντα	απόδοση σημασίας με βάση τις επιλογές της γλώσσας και της αφήγησης

αιτιακή εξήγηση	δυνατή, χωρίς γενικεύσεις, με βάση τεκμήρια και λογική επεξεργασία	πολυπαραγοντισμός και πολυπλοκότητα αιτίων-συνδυασμός θεωρίας και πηγών	Σκέψεις πάνω στην ιστορική εξέλιξη – ανάλυση αφηγηματικής δομής
πηγές - γεγονότα	πηγές = τεκμήρια για τα γεγονότα	ίχνη του παρελθόντος – νοηματοδότηση με βάση τις ιδέες, τις οπτικές και τα ερωτήματα των ιστορικών – μετατροπή τους σε τεκμήρια μέσω κριτικής-ερμηνευτικής διαδικασίας	πηγές = ερμηνείες - ίχνη της σκέψης πάνω στο παρελθόν, «γλωσσικά ενεργήματα»
αντικειμενικότητα	δυνατή	σχετική – ένταξη στα ιστορικά συμφραζόμενα	απόλυτος υποκειμενισμός
ιστορική αλήθεια	μία και εφικτή	σχετική – πολλές «αλήθειες»	αδύνατη – τόσες ιστορικές «αλήθειες» όσες οι αφηγήσεις

2. Γενικές κατηγορίες πηγών.

1. **Πρωτογενείς ή άμεσες πηγές:** είναι εκείνες που προέρχονται από μια συγκεκριμένη περίοδο του παρελθόντος, σύγχρονη μ' αυτή που μελετά ο ιστορικός.
2. **Δευτερογενείς ή έμμεσες πηγές:** είναι οι μεταγενέστερες ερμηνείες. Στην περίπτωση ενός ατυχήματος λ.χ. η αναφορά της αστυνομίας αποτελεί πρωτογενή πηγή, ενώ η είδηση στις εφημερίδες δευτερογενή. Σημαντικότερες δευτερογενείς πηγές είναι τα ιστοριογραφικά έργα.
3. **Εκούσιες πηγές ή μαρτυρίες:** είναι εκείνες που περιέχουν πληροφορίες και στοιχεία σύμφωνα με τις προθέσεις του συντάκτη ή του δημιουργού τους, που αποβλέπουν δηλαδή στην επικοινωνία συνήθως με τους συγχρόνους τους ή κάποτε και με τους μεταγενέστερους.
4. **Ακούσιες πηγές ή μαρτυρίες:** είναι εκείνες που περιέχουν στοιχεία -ή που δίνουν στον ιστορικό τη δυνατότητα να αντλήσει τέτοια ανάλογα με τα ερωτήματά του προς αυτές- πέρα από τις προθέσεις του δημιουργού τους. Στα πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής π.χ. περιέχονται εκούσιες μαρτυρίες για τα συζητούμενα θέματα, αλλά και ακούσιες, π.χ. για τον τρόπο διεξαγωγής των σχετικών συζητήσεων.
5. **Επίσημες πηγές:** είναι εκείνες που προέρχονται από τα πολιτειακά θεσμικά όργανα (κυβέρνηση, βουλή κλπ), τις κρατικές υπηρεσίες, άλλες κατηγορίες θεσμοποιημένων συσσωματώσεων (εκκλησίες, επιμελητήρια, συνδικάτα, σύλλογοι κλπ), τις διεθνείς σχέσεις μεταξύ των χωρών (διαπραγματεύσεις, συνθήκες) κλπ.
6. **Ανεπίσημες πηγές:** είναι εκείνες που προέρχονται από ιδιώτες ή και από επίσημους φορείς, χωρίς όμως να αποτελούν δημοσιεύσιμο για την εποχή τους υλικό (π.χ. εμπιστευτικά σημειώματα, υπομνήματα κλπ).
7. **Δημοσιευμένες πηγές:** είναι εκείνες που ύστερα από σχετική επιλογή, επεξεργασία και, ενδεχομένως, σχολιασμό, έχουν εκδοθεί, σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, από υπηρεσίες, ιδρύματα, οργανώσεις, εταιρείες ή πρόσωπα, στην κατοχή των οποίων μπορεί και να βρίσκονταν.
8. **Αδημοσίευντες πηγές:** είναι εκείνες που εναπόκεινται σε επίσημα ή ανεπίσημα αρχεία, ιδιωτικές συλλογές ή βρίσκονται στην κατοχή απλών ανθρώπων. Οι πηγές

αυτές παραμένουν αναξιοποίητες ή και άγνωστες, έως ότου τις ανασύρει από την αφάνεια κάποιος ερευνητής ή δημοσιευτούν.

9. **Θησαυρισμένες ή καταγεγραμμένες πηγές:** είναι εκείνες τις οποίες χρησιμοποιεί η ιστορική έρευνα ή έστω γνωρίζει.
10. **Αθησαύριστες πηγές:** είναι εκείνες που λανθάνουν για την ιστορική έρευνα ή ήταν παντελώς άγνωστες, πριν αυτή τις φέρει στο φως.

3. Μορφές – είδη πηγών.

1. Γραπτές πηγές.

1. **Επίσημα κρατικά έγγραφα:**

συνταγματικά κείμενα, ψηφίσματα εθνοσυνελεύσεων – κοινοβουλίων, νόμοι και νομοσχέδια, κυβερνητικά διατάγματα και αποφάσεις, αρχεία υπουργείων, κοινοβουλίων και κρατικών υπηρεσιών, ανακτορικά έγγραφα, πρακτικά συνεδριάσεων υπουργικού συμβουλίου ή ειδικών πολιτειακών οργάνων (π.χ. Συμβουλίου του Στέμματος), διπλωματικά έγγραφα, κείμενα διεθνών ή διακρατικών συμφωνιών και συνθηκών, πρακτικά και αποφάσεις δικαστηρίων, στρατιωτικά και αστυνομικά αρχεία, αρχεία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (πανεπιστήμια, σχολεία κλπ), εκθέσεις επιτροπών, στατιστικές κλπ.

2. **Άλλα επίσημα έγγραφα:**

αρχεία δημόσιων οργανισμών, επιχειρήσεων και ερευνητικών ιδρυμάτων, αναφορές, αλληλογραφία και αρχεία τοπικών δημόσιων υπηρεσιών, αρχεία και μητρώα δήμων και κοινοτήτων, ληξιαρχικά βιβλία, αρχεία εκκλησιαστικών αρχών, ενοριακά αρχεία, αρχεία κρατικών-εθνικών τραπεζών, εκδόσεις εκπαιδευτικών και πολιτιστικών ιδρυμάτων, κρατικά σχολικά βιβλία, τίτλοι σπουδών, βιβλία συμβάντων νοσοκομείων και άλλων υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης, αρχεία πολιτικών κομμάτων, επιμελητηρίων, συλλόγων, επαγγελματικών και συνδικαλιστικών ενώσεων, κτηματολόγια, συμβολαιογραφικές πράξεις κλπ.

3. **Ανεπίσημα και ιδιωτικά έγγραφα:**

υπηρεσιακά σημειώματα και υπομνήματα, αρχεία βιομηχανικών, βιοτεχνικών και εμπορικών επιχειρήσεων, αρχεία ιδιωτικών τραπεζών, αρχεία – κατάλογοι βιβλιοθηκών και εκδοτικών οίκων, τηλεφωνικοί κατάλογοι, κατάλογοι μουσείων και εκθέσεων, τουριστικοί οδηγοί, ιδιωτικά συμφωνητικά, επιστολές – αλληλογραφία, ημερολόγια κλπ.

4. **Γραπτές μνημονικές πηγές:**

χρονικά, επιτύμβιες ή αναθηματικές επιγραφές, επιγραφές για την απαθανάτιση επετειακών γεγονότων, επιγραφές καταστημάτων κλπ.

5. **Εφήμερες πηγές:**

εφημερίδες (στο σύνολο του υλικού τους), περιοδικά, φυλλάδια κομμάτων και οργανώσεων, προκηρύξεις, προγράμματα εκδηλώσεων, προγράμματα ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών, διαφημίσεις, λογαριασμοί, αποδείξεις, καταστάσεις πληρωμών, απογραφές περιουσιών, ιατρικές εξετάσεις, εισιτήρια, πίνακες δρομολογίων, κατάλογοι προϊόντων, συνταγές μαγειρικής, τιμοκατάλογοι κλπ.

6. **Λογοτεχνία:**

ιστορικά μυθιστορήματα, διηγήματα, βιογραφίες και αυτοβιογραφίες, απομνημονεύματα, θεατρικά έργα, περιηγητικά και ταξιδιωτικά κείμενα, ημερολόγια, δοκίμια – πραγματείες, χρονογραφήματα, λαϊκά αναγνώσματα, παιδικά βιβλία, ποιήματα κλπ.

7. **Ιστοριογραφικά κείμενα:**

ιστοριογραφικά βιβλία παλιότερα και σύγχρονα, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά ή σε συλλογικά έργα, πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων, προγράμματα ερευνητικών κέντρων, εκλαϊκευμένα βιβλία και περιοδικά κλπ.

8. **Κείμενα άλλων επιστημών:** Κοινωνική Ανθρωπολογία, Αρχαιολογία, Κοινωνιολογία, Γεωγραφία – Γεωλογία, Μετεωρολογία, Βιολογία, Ανθρωπολογία, κλπ.

9. **Γλώσσα:** λεξικογραφία, ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια, οδωνύμια, χρήση της γλώσσας και κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον κλπ.

2. Παραστατικές πηγές.

1. Οπτικές πηγές:

α) εικαστική δημιουργία: ζωγραφικοί πίνακες, αγγειογραφίες, τοιχογραφίες, μικρογραφίες, ψηφιδωτά, γλυπτά, ανάγλυφα, κεραμικά, υαλορρήματα, αρχιτεκτονικά δημιουργήματα (ναοί – ιερά, μνημειακές κατασκευές, δημόσια κτίρια, κατοικίες, εργοστάσια, αγορές, αθλητικές εγκαταστάσεις, θέατρα κλπ), είδη μικροτεχνίας, κοσμήματα, νομίσματα, γραμματόσημα, μετάλλια, σφραγίδες, οικόσημα, εθνόσημα, σημαίες, λάβαρα, αφίσες κλπ,

β) φωτογραφία: φωτογραφίες – πορτρέτα, ομαδικές και οικογενειακές φωτογραφίες, φωτορεπορτάζ, φωτογραφίες – ντοκουμέντα, φωτογραφίες τόπων, τοπίων και πραγμάτων, φωτογραφικές διαφάνειες (σλάιντς), φωτογραφικές διαφημίσεις,

γ) κινηματογράφος: ιστορικές και άλλες ταινίες, ντοκιμαντέρ, επίκαιρα, κινηματογραφικές διαφημίσεις,

δ) τηλεόραση: ποικίλες τηλεοπτικές εκπομπές (ενημερωτικές, εκπαιδευτικές, ψυχαγωγικές κ.ά.), ειδήσεις, τηλεοπτικές ταινίες (βιντεοταινίες), τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ,

ε) σκίτσα, γελοιογραφίες, κόμικς, κινούμενα σχέδια,

στ) χάρτες: ποικίλοι χάρτες, όπως ιστορικοί, γεωγραφικοί, στρατιωτικοί, ναυτικοί, πολιτικοί, πολιτιστικοί, τουριστικοί κ.ά., πορτολάνοι κλπ,

ζ) πίνακες, γραφήματα και διαγράμματα: στατιστικοί πίνακες, στατιστικά γραφήματα, σχέδια πόλεων – τοπογραφικά διαγράμματα, κατόψεις κτιρίων κλπ.

2. Ακουστικές – ηχητικές πηγές:

α) ραδιόφωνο: ποικίλες ραδιοφωνικές εκπομπές, αναμεταδόσεις γεγονότων, ειδήσεις, ραδιοφωνικές διαφημίσεις,

β) ομιλίες ή συνομιλίες: ομιλίες πολιτικών ή άλλων προσωπικοτήτων, επιστημονικές, πανηγυρικές ή επετειακές, συζητήσεις – συνομιλίες ποικίλου περιεχομένου, διαδηλώσεις και πολιτικές συγκεντρώσεις, συνεντεύξεις κλπ (αποτύπωση και αναπαραγωγή με μηχανικά ή ηλεκτρονικά μέσα),

γ) προφορικές πηγές: αφηγήσεις – συνεντεύξεις (πηγές της προφορικής ιστορίας), μύθοι, θρύλοι, παραδόσεις, παραμύθια, ανέκδοτα,

δ) μουσική και τραγούδια.

3. Απτικές πηγές – κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού:

μνημεία, κτίρια, ανθρώπινα λείψανα, εργαλεία, όπλα, οικιακά σκεύη, έπιπλα, διακοσμητικά αντικείμενα, στολές και ενδύματα, παιδικά παιχνίδια, μηχανήματα και άλλα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού (βιομηχανική αρχαιολογία), μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας, αρχαιολογικά ευρήματα κλπ.

4. Ιστορικοί τόποι: τόποι μαχών, σημαντικών πολιτικών γεγονότων κλπ.

5. Πηγές μικτού τύπου:

α) μουσεία – πινακοθήκες: αν και τα εκθέματά τους ανήκουν πρωταρχικά στις οπτικές πηγές, συνδυάζουν στοιχεία και από άλλα είδη πηγών, όπως τα κείμενα (κατάλογοι με τα εκθέματα, ενημερωτικές πινακίδες, ιστορικό ανακάλυψης ή προέλευσης των εκθεμάτων, ιστορία του μουσείου ή της πινακοθήκης κλπ) ή, μερικές φορές, ειδικές βιντεοπροβολές,

β) όλα, σχεδόν, τα είδη πηγών μπορεί να συνδυάζουν στοιχεία και από άλλες μορφές πηγών: π.χ. ο «ομιλών» κινηματογράφος χρησιμοποιεί συστηματικά στοιχεία ακουστικά – ηχητικά (μουσική, ομιλία – φωνή, ηχητικά εφέ κλπ) και κειμενικά (αφήγηση, μονόλογοι, διάλογοι, γραπτά κείμενα). Οι τηλεοπτικές διαφημίσεις, πάλι, συνδυάζουν την εικόνα με το λόγο (προφορικό και γραπτό), τον ήχο και τη μουσική, ενώ ένας ιστορικός τόπος, πέρα από το φυσικό περιβάλλον, μπορεί να συνδέεται με μνημεία και διάφορα αντικείμενα ή και με γραπτές πηγές.

4. Κριτική προσέγγιση ιστορικών πηγών.

Α'. Ιστορική κριτική γραπτών πηγών.

1. Εξωτερική κριτική (ιστορικοφιλολογική τεκμηρίωση):

- ✓ κριτική αποκατάσταση της πηγής, ενδεχομένως και κριτική έκδοσή της (ανίχνευση και διόρθωση λαθών),
- ✓ έλεγχος γνησιότητας,
- ✓ έλεγχος αυθεντικότητας (εξέταση για τυχόν παρεμβολές με παραπομπή στην άμεση και την έμμεση παράδοση του κειμένου),
- ✓ τεκμηρίωση προέλευσης (χρόνος – τόπος δημιουργίας και ανακάλυψης, συγγραφέας – ταύτιση),
- ✓ κατηγορία και είδος πηγής,
- ✓ ένταξη της πηγής στο ιστορικό της πλαίσιο.

2. Εσωτερική κριτική (ερμηνευτική):

- ✓ κατανόηση της πηγής (γλώσσα και ύφος, λεξιλογική ανάλυση, γλωσσική ορθότητα και σαφήνεια, ειδική ορολογία, εκφραστικές συμβάσεις, κυριολεξία και μεταφορά, έμφαση, επαναλήψεις, δομή και διάρθρωση κλπ),
- ✓ αξιοπιστία συντάκτη – ακρίβεια αναφερόμενων συμβάντων – ειλικρίνεια (θέση και ρόλος συντάκτη, σχέση με γεγονότα και πρόσωπα, προθέσεις, κενά και παραλείψεις, πλάνες, τυχόν απόπειρα σκόπιμης παραπλάνησης, προέλευση πληροφοριών κλπ),
- ✓ ιδεολογική ανάλυση περιεχομένων (ιδέες, αξίες, πεποιθήσεις, προκαταλήψεις κλπ),
- ✓ προσδιορισμός ιδιαίτερων φαινομένων και χαρακτηριστικών,
- ✓ σύγκριση και διασταύρωση με άλλες πηγές (ενίσχυση ή εξασθένηση τεκμηριωτικής λειτουργίας της πηγής).

Β'. Οι μεταθετικιστικές θεωρήσεις της Ιστορίας μετέβαλαν αισθητά τις έννοιες της κριτικής προσέγγισης και της ανάλυσης των πηγών, ακόμη και με την πρόκληση ισχυρότατων κραδασμών στην ιστοριογραφία. Έτσι, μολονότι δεν κατάφεραν να εκτοπίσουν τις παραδοσιακές οπτικές, δημιούργησαν μια νέα κατάσταση που οδηγεί σε σχεδόν ανεξάντλητες δυνατότητες. Οι σύγχρονοι κανόνες ανάλυσης των πηγών ενσωματώνουν λ.χ. τα πορίσματα που προκύπτουν από τη συστηματική εξέταση του κοινωνικοπολιτισμικού και του γλωσσικού-επικοινωνιακού πλαισίου μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε η πηγή και έζησε ο δημιουργός της, και αξιοποιούν με ευρηματικούς τρόπους τις θεωρίες για την αφήγηση και την πρόσληψή της, καθώς και τις διαδικασίες σχηματισμού των νοητικών αναπαραστάσεων.

Από την άποψη αυτή σημαντική για την κριτική προσέγγιση των πηγών είναι η συμβολή της **διανοητικής ιστορίας** και της **σημειωτικής**. Με την αξιοποίηση των δικών τους μεθόδων προστίθεται στις παραδοσιακές προσεγγίσεις (ρητορική, φιλολογική – ερμηνευτική, διαλογική) ένα νέο αναλυτικό πλαίσιο, που διαφέρει από την ανάλυση λόγου του Foucault π.χ. ως προς το σημείο εστίασης. Η ανάλυση λόγου επικεντρώνεται στο εμφανές περιεχόμενο του κειμένου και επιχειρεί να ανακαλύψει τις σημασιολογικές σταθερές του. Από την πλευρά της η διανοητική ιστορία θεωρεί

το κείμενο ως μία «εντοπισμένη» χρήση της γλώσσας, όπου αλληλοδιαπλέκονται διαφορετικές, κάποτε ανταγωνιστικές τάσεις. Η σημειωτική πάλι επικεντρώνεται στο σύστημα κανόνων που διέπουν το κείμενο, υπογραμμίζοντας το ρόλο του σημειωτικού πλαισίου στη διαμόρφωση των εννοιών (Chandler 1999).

Η μεθοδολογία της διανοητικής ιστορίας είναι αλήθεια ότι προσφέρεται κυρίως για την ανάγνωση μεγάλων και σύνθετων κειμένων, όπως είναι π.χ. τα ιστοριογραφικά έργα. Αυτό, όμως, δεν καθιστά απαγορευτική την εφαρμογή της και σε άλλου τύπου κείμενα, εφόσον η αλληλόδραση των κειμενικών στοιχείων ισχύει ακόμη και για τα ντοκουμέντα. Έτσι, λοιπόν, βασικά στοιχεία για τη προσέγγιση μιας ιστορικής πηγής μπορεί να είναι:

α) ο τρόπος αναπαράστασης των γεγονότων στα οποία αναφέρεται ο συντάκτης της πηγής: τεκμηριωτική προσέγγιση με τη χρήση μαρτυριών και την επιστράτευση επιχειρημάτων ή ερμηνευτική σε διάλογο με τα γεγονότα,

β) η αλληλόδραση μεταξύ των τεκμηριωτικών (= σχέση πηγής με την εμπειρική πραγματικότητα και αξιοποίηση έγκυρων πληροφοριών) και των ποιητικών στοιχείων της πηγής (= συμπλήρωση ή τροποποίηση της εμπειρικής πραγματικότητας με την προσθαφαίρεση στοιχείων, την ερμηνεία κλπ),

γ) ο προσδιορισμός των αλληλεπιδρώντων πλαισίων αναφοράς:

- σχέσεις ανάμεσα στις προθέσεις του συγγραφέα και στην πηγή, παρά τις δυσκολίες που αναφύονται λόγω των διαφορετικών ιστορικών πλαισίων και των καταστάσεων επικοινωνίας,
- σχέση ανάμεσα στο συγγραφέα και την πηγή (ψυχοβιογραφική προσέγγιση),
- σχέση του κοινωνικού πλαισίου δημιουργίας με την πηγή (κοινωνικοί θεσμοί, εξουσία, κοινωνικές τάξεις, ιδεολογίες, πρακτικές λόγου κλπ),
- σχέση κουλτούρας και πηγής (λειτουργίες κειμένων σε διαφορετικά πλαίσια, είδη κειμένων και επίπεδα κουλτούρας),
- σχέση πηγής με σώμα άλλων κειμένων του ίδιου ή άλλου συγγραφέα (π.χ. σειρά αρχειακών πηγών),
- σχέση πηγής με είδος λόγου και διαμόρφωση του λόγου της πηγής (γλωσσικές δομές και συμβάσεις, αλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφορετικών ειδών).

Σημαντικότερη, ίσως, στην ανάγνωση των πηγών είναι η συμβολή της σημειωτικής. Σύμφωνα με τη **σημειωτική προσέγγιση** κάθε κείμενο αποτελεί μια συλλογή σημείων, τα οποία δημιουργούνται και ερμηνεύονται με βάση συμβάσεις, που συνδέονται με ένα ειδικό στυλ (genre) και συγκεκριμένο μέσο επικοινωνίας.

Η σημειωτική ανάλυση της πηγής ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τα εξής στάδια :

- αναγνώριση της πηγής: κατηγορία και είδος πηγής,
- στόχοι της ανάλυσης,
- διάκριση εξωτερικών ενδείξεων (σημειοφόρος): η πηγή μοναδικό ή πολλαπλό κείμενο, τυχόν επιδράσεις στην ερμηνεία της,
- είδος συστήματος: βασικά σημαίνοντα και σημασία τους,
- τροπικότητα της πηγής (modality): οντολογική κατάσταση, αυθεντικότητα και αξιοπιστία του μηνύματος, δηλαδή πιο συγκεκριμένα:
 - *κρίσεις τρόπου*: ερμηνεία και εξαγωγή νοήματος,
 - *έννοιες*: νοητικές κατασκευές και σχέση τους με τον κόσμο της εμπειρίας,
 - *δηλωτικοί τρόποι*: αληθοφάνεια, αλήθεια, αξιοπιστία, ακρίβεια, βασιμότητα, πλασματικότητα (ενδεχόμενοι υπαινιγμοί μέσα στην πηγή για το ότι κάποιες αναπαραστάσεις της πραγματικότητας είναι πιο αξιόπιστες από άλλες),
 - *νύξεις τρόπου*: διαπλοκή χαρακτηριστικών μορφής (συγκεκριμένα – αφηρημένα, μονόχρωμα – έγχρωμα κλπ) και περιεχομένου (πιθανά –

- απίθανα, οικεία – ξένα, κοντινά – μακρινά , τρέχοντα – παρελθόντα κλπ) και ερμηνεία τους,
- *ρεαλισμός*: αναπαραστάσεις συναισθηματικά ή ψυχολογικά αληθινές («*αίγλη της αλήθειας*»), ρεαλιστικά σημαίνοντα (όχι ταυτόσημα με τα σημαινόμενα),
 - *κοινωνική διαμόρφωση της πραγματικότητας*: κοινωνικοί όροι για τη διαμόρφωση του νοήματος («*μαγική*» δύναμη μερικών σημαινόντων),
- **συνταγματική ανάλυση**: μελέτη της δομής της πηγής και της σχέσης μεταξύ των μερών της, δηλαδή:
 - *χρήση της συνταγματικής δομής*: δομή και διάρθρωση του κειμένου, σχέσεις μεταξύ των μερών του (π.χ. σχέση τίτλου με περιεχόμενο), διαμόρφωση σημασίας,
 - *αφήγηση και πλοκή*: σχέσεις σειριακές (και τελεολογικές), τοπικές ή εννοιολογικές (π.χ. επιχειρηματολογία),
 - **υποδειγματική ανάλυση**: μελέτη διάφορων υποδειγμάτων σημαινόντων και σημασία της χρήσης του ενός αντί άλλων:
 - *απουσίες*: κενά, παραλείψεις, σιωπές,
 - *απροσδόκητα*: στοιχεία που δεν είναι αναμενόμενα για το είδος της πηγής, το περιεχόμενο και το δημιουργό της,
 - *χρήση της πηγής*: τεχνικοί περιορισμοί, κώδικας, συμβάσεις (τα συμβατικά ή υπερκωδικοποιημένα κείμενα ακολουθούν συνήθως «*συνταγές*», ενώ τα αντισυμβατικά ή υποκωδικοποιημένα απαιτούν περισσότερη ερμηνευτική εργασία), δηλώσεις, στυλ, ρητορικοί σκοποί, περιορισμοί ρεπερτορίου του συντάκτη κλπ,
 - **καταδήλωση – συμπαραδήλωση**: σχέση μεταξύ σημαίνοντος - σημαιομένου:
 - *καταδηλούμενο σημαινόμενο*: σημασία του σημείου σύμφωνα με την κοινή λογική, κυριολεκτική σημασία,
 - *συμπαραδηλούμενο σημαινόμενο (= πολυσημία)*: επιλογή λέξεων, αλλαγές στη μορφή του σημαίνοντος (στυλ και τόνος), μεταφορές, μετωνυμίες κλπ.
 - **επικοινωνιακοί κώδικες**: επικοινωνιακές συμβάσεις ή, μάλλον, «*διαδικαστικά συστήματα συμβάσεων*», που λειτουργούν μέσα σε συγκεκριμένο πλαίσιο και επηρεάζουν τη διαμόρφωση του νοήματος, ερμηνευτικά τεχνάσματα:
 - *τυπολογίες κωδίκων*: κοινωνικοί – «*ρεαλιστικοί*», κειμενικοί – αισθητικοί, λογικοί – ερμηνευτικοί,
 - *αλλαγές στους κώδικες*: χρήση πολλαπλών κωδίκων, χρήση νέων κωδίκων, χρήση παλιών κωδίκων με νέο τρόπο,
 - *προσβασιμότητα κωδίκων*: κώδικες μεγάλης ή περιορισμένης εμβέλειας,
 - *τρόποι προσαγόρευσης*: πλευρές της πηγής που εγκαθιδρύουν σχέσεις μεταξύ προσώπων (υποθέσεις για πιθανούς αναγνώστες) – συμβατικοί παράγοντες και περιορισμοί, βαθμός αμεσότητας (π.χ. επισημότητα, οικειότητα), τυπολογία επικοινωνίας (= διαπροσωπική σύγχρονη ή ασύγχρονη, μαζική),
 - **σημειωτικοί κώδικες** (κωδικοποίηση – αποκωδικοποίηση):
 - *σημασία σημείου*: σχέση του με άλλα, κοινωνικό πλαίσιο χρήσης του – λειτουργίες γλώσσας (π.χ. αναφορική, συναισθηματική, παρορμητική, ποιητική, δηλωτική-φατική, λογική-επιστημονική),
 - *επικοινωνιακές στιγμές*: κωδικοποίησης (συνθήκες παραγωγής), κειμένου (μορφή και περιεχόμενο), αποκωδικοποίησης (πρόσληψη),
 - *αναγνώσεις*: μοναδική (ερμητικά κείμενα), κυρίαρχη, διαπραγματεύσιμη (διάλογος αναγνώστη με κείμενο, αντιπολιτευτική),
 - **διακειμενικότητα**: υπαγωγή σε στυλ, σχέση με άλλα κείμενα (προηγούμενη εμπειρία) - τύποι κειμένου:
 - *διακειμενικότητα*: εξέταση των σχέσεων της πηγής με άλλες ομοειδείς ή διαφορετικές του ίδιου ή άλλων συγγραφέων (= διασταύρωση),

- *ενδοκειμενικότητα*: έλεγχος της συνέπειας της πηγής προς τον εαυτό της (γεγονότα και πρόσωπα, τεκμήρια, επιχειρηματολογία, ακρίβεια, λογική συνοχή, τυχόν αντιφάσεις),
 - *παρακειμενικότητα*: περιβάλλον της πηγής (τίτλος, επικεφαλίδα, πρόλογος, επιμύθιο, αφιέρωση, υποσημειώσεις, εικονογραφικά στοιχεία κλπ),
 - *αρχικειμενικότητα*: ένταξη της πηγής σε ένα ευρύτερο σύνολο ομοειδών πηγών (ρυθμός, στυλ κλπ),
 - *μετακειμενικότητα*: τυχόν σχολιασμός του κειμένου σε άλλο,
 - *υποκειμενικότητα*: σχέση της πηγής με άλλη προηγούμενη (π.χ. σε σειρά αρχαικών εγγράφων),
 - *υπερκειμενικότητα*: ένταξη της πηγής σε ένα υπερκείμενο πλαίσιο (π.χ. σώμα αρχείου),
- κοινωνική σημειωτική: εξέταση του γενικότερου κοινωνικού – ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε η πηγή, διακρίβωση σχέσεων.

➤ Στάδια κριτικής προσέγγισης των πρωτογενών πηγών:

1. Εξέταση της γνησιότητας (= εξωτερική κριτική):
 - είναι γνωστές η προέλευση και οι συνθήκες διάσωσης της πηγής;
 - μπορεί να γίνει ταυτοποίηση της πηγής (συγγραφέας, χρόνος, τόπος);
 - ποια είναι η μορφή της πηγής (παλαιογραφική ή γραφολογική εξέταση, φιλολογική κριτική, τύπος εγγράφου κλπ);
 - διασταύρωση των πληροφοριών της με άλλες γνωστές πηγές,
 - ενδεχόμενη βοήθεια από σύγχρονη τεχνολογία για πιστοποίηση γνησιότητας (π.χ. χημική ανάλυση των υλικών της γραφής).
2. Εσωτερική κριτική:
 - τι σημαίνουν οι λέξεις και τι υπάρχει πίσω από αυτές (εξέταση με βάση το ιστορικό πλαίσιο);
 - κατανόηση τεχνικού – ειδικού λεξιλογίου,
 - εγκυρότητα και αξιοπιστία (αξιοποίηση ιστορικού πλαισίου και προσπάθεια διείσδυσης στην ανθρώπινη φύση):
 - α) η πηγή στηρίζεται σε άμεση ή έμμεση γνώση;
 - β) η τυχόν έμμεση γνώση μήπως δεν ευσταθεί;
 - γ) γράφτηκε αμέσως μετά το γεγονός ή καιρό μετά;
 - δ) αν η πηγή γράφτηκε μετά από καιρό, μήπως στηρίχθηκε σε σημειώσεις ή ημερολόγιο;
 - ε) αν η καταγραφή των γεγονότων έγινε αμέσως, πόσο αξιόπιστη είναι;
 - προθέσεις δημιουργίας και προκαταλήψεις συγγραφέα – συντάκτη: ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται σε ορισμένα επίσημα κείμενα (π.χ. πολιτικά κείμενα, διπλωματικά έγγραφα) ή σε άλλα που γράφονται για μεταγενέστερους (π.χ. αφηγήσεις- χρονικά, αυτοβιογραφίες, ακόμη και ημερολόγια ή επιστολές). Σε περίπτωση που ανιχνευτούν προκαταλήψεις, οι πηγές δεν είναι άχρηστες, εφόσον μέσω αυτών παρέχουν κάποια αίσθηση για τις ιδέες της εποχής τους.
3. Χρήση μεγάλου φάσματος πηγών – διασταύρωση:
 - η διαδικασία αυτή είναι απαραίτητη σε όλα σχεδόν τα είδη ιστορίας,
 - είναι αναγκαίο η εξέταση της πηγής να αξιοποιεί νύξεις ή κενά και σιωπές, ώστε να πηγαίνει πίσω και πέρα από τα γραφόμενα (προσπάθεια προσδιορισμού του κλίματος της εποχής και των συλλογικών νοοτροπιών).
4. Ανάλυση της πηγής:
 - εξέταση των σχέσεων μεταξύ των γεγονότων, διαπίστωση αιτιότητας,
 - συστηματική αξιολόγηση αιτίων και αποτελεσμάτων,
 - αντίληψη του ιστορικού χρόνου (γραμμική ή πλουραλιστική),

- ένταξη της πηγής στην ιστορική εξέλιξη – πρόσληψή της από τους μεταγενέστερους (παράδοση της πηγής).

➤ **Κριτική ανάγνωση πρωτογενών πηγών:**

1. Ένταξη της πηγής στο ιστορικό της πλαίσιο:
 - ποιος την έγραψε; τι γνωρίζουμε γι' αυτόν;
 - πού και πότε γράφτηκε;
 - γιατί γράφτηκε;
 - σε ποιους απευθυνόταν; τι είναι γνωστό για τους αποδέκτες;
2. Ταξινόμηση της πηγής:
 - σε ποιο είδος ανήκει;
 - ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου είδους;
 - ποιες είναι οι σημαντικότερες συμβάσεις και παραδόσεις που συνδέονται με το είδος αυτό (π.χ. νομικές, πολιτικές, φιλοσοφικές παραδόσεις);
3. Κατανόηση πηγής:
 - λέξεις-κλειδιά και σημασία τους,
 - βασικές θέσεις – απόψεις του συγγραφέα,
 - ποιες μαρτυρίες χρησιμοποιεί;
 - ποιες υποθέσεις βρίσκονται πίσω από τα επιχειρήματά του;
 - ποιες ιδέες και αξίες αντανακλά η πηγή;
 - ποια ζητήματα θίγει; πώς συνδέονται αυτά με την ιστορική κατάσταση;
 - ποια δράση ή αντίδραση προσδοκά ή φοβάται ο συγγραφέας;
 - ποιοι αναμένεται να δράσουν ή να αντιδράσουν; πώς τους παρακινεί σε δράση ή πώς τους αποτρέπει από αυτή;
4. Αξιολόγηση πηγής ως φορέα ιστορικών πληροφοριών:
 - πόσο τυπική (χαρακτηριστική) είναι η πηγή για την περίοδο;
 - ήταν/είναι ευρείας κυκλοφορίας ή όχι;
 - ποια προβλήματα, υποθέσεις, επιχειρήματα, ιδέες, αξίες κλπ από αυτά που αναφέρονται στην πηγή απαντώνται και σε άλλες πηγές της εποχής;
 - υπάρχουν άλλες πηγές που ενισχύουν τις πληροφορίες και τις θέσεις της συγκεκριμένης πηγής (διασταύρωση);

➤ **Αξιολόγηση πρωτογενών πηγών – στάδια:**

Η κριτική ανάγνωση – αξιολόγηση των πρωτογενών πηγών συνίσταται στην ικανότητα υποβολής κατάλληλων ερωτημάτων, με την ενεργοποίηση της ιστορικής φαντασίας, ακόμη κι αν δεν είναι πάντοτε δυνατό να προκύψουν απαντήσεις.

1. Κίνητρα και στόχοι του συγγραφέα:
 - Ποιος είναι ο δημιουργός της πηγής; Ποια η θέση του στην κοινωνία; Τι θα μπορούσε να είναι, σύμφωνα με την πηγή;
 - Ποιο είναι το διακύβευμα για το συγγραφέα; Γιατί την έγραψε; Από ποια της πηγής συμπεραίνεται αυτό;
 - Ποια είναι η βασική θέση -αν υπάρχει- του συγγραφέα;
2. Επιχειρήματα:
 - Πώς χειρίζεται ο συγγραφέας το θέμα του; Ποια στρατηγική ακολουθεί, για να πετύχει το σκοπό του; Πώς την εφαρμόζει;

- Ποιος είναι ο πρωταρχικός αποδέκτης της πηγής; Πώς επηρεάζεται ο συγγραφέας από το γεγονός αυτό; Σε ποια σημεία της πηγής φαίνεται αυτό;
 - Ποια επιχειρήματα ή σκέψεις του συγγραφέα διατυπώνονται με ασάφεια ή υπαινιγμούς; Ποιοι λόγοι πιθανολογείται ότι τον ωθούν σ' αυτό;
 - Είναι ο συγγραφέας πειστικός και ειλικρινής; Ποια είναι η ρητορική της πηγής; Σε ποια σημεία της διαπιστώνεται;
3. Προϋποθέσεις:
- Διαφέρουν οι ιδέες και οι αξίες που ανιχνεύονται στην πηγή από αυτές της εποχής μας;
 - Ποιες απόψεις ή προκαταλήψεις φέρουμε ως σημερινοί αποδέκτες της πηγής; Π.χ. έχουμε αντιρρήσεις για κάποια σημεία της πηγής, τα οποία όμως θα ήταν αποδεκτά για τους σύγχρονους με αυτήν;
 - Οι πιθανές διαφορές ή ομοιότητες των ιδεών και των αξιών μεταξύ του συγγραφέα και των σημερινών αναγνωστών επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο οι δεύτεροι προσλαμβάνουν την πηγή;
4. Επιστημολογία:
- Υποστηρίζει η πηγή τεκμήρια που περιέχονται σε δευτερογενείς πηγές;
 - Ποιες πληροφορίες αποκαλύπτει η πηγή, χωρίς αυτό να είναι μέσα στις προθέσεις του συγγραφέα;
 - Πώς αξιολογούνται οι ερμηνείες του συγγραφέα της πηγής; Πόσο χρήσιμη είναι η πηγή για την ιστορική μελέτη και έρευνα;
5. Συσχέτιση της πηγής με άλλες (= διασταύρωση):
- Ποια κοινά στοιχεία (π.χ. αξιολογικά πρότυπα) έχει η υπό εξέταση πηγή συγκρινόμενη με άλλες της εποχής της του ίδιου ή άλλων συγγραφέων;
 - Παρουσιάζει αποκλίσεις και ποιες;
 - Ποια ή ποιες φαίνονται περισσότερο πειστικές και αληθινές;

5. Η Λογοτεχνία ως Ιστορική πηγή.

Στο πλαίσιο σύγχρονων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων η ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων ως ιστορικών πηγών μπορεί να ακολουθήσει τα εξής γενικά στάδια:

1. Επίπεδα ανάγνωσης:

- *Σημασιολογική:* σημασία λέξεων, ειδικών όρων, πραγματολογικών στοιχείων κλπ.
- *Εξαγωγή συμπερασμάτων για την κουλτούρα και την κοινωνία:* ενδεχόμενη χρήση μεταφορών, κωδίκων και συμβόλων - ένταξη κειμένου στο ιστορικό του πλαίσιο.
- *Αξιολόγηση – εκτίμηση:* γνώσεις και προθέσεις συγγραφέα, τεκμηρίωση, σύγκριση κειμένου με άλλα, σημασία κειμένου για το υπό εξέταση θέμα.

2. Διάταξη πληροφοριών:

- *Δραματική ή αισθητική:* μυθοπλαστική ιστορία.
- *Αποσπασματική:* μνημονική ιστορία.
- *Λογική (λογικές δομές):* πειραματική ιστορία ή δοκίμιο.
- *Χρονολογική:* χρονικό – απλή περιγραφή.

3. Αφηγηματική σκέψη – αφηγήσεις και ιστορίες:

- Αφηγηματικά σχήματα και πλοκή: τρόποι αντίληψης, καταγραφής και οργάνωσης των γεγονότων, των εμπειριών, της δράσης των προσώπων κλπ (= τραγωδία, κωμωδία, σάτιρα, ρομάντζο).
- Σχήματα μεγάλης ή μικρής κλίμακας: μεγάλες ή μικρές αφηγήσεις.

4. Κειμενική και διακειμενική προσέγγιση:

- Ενδοκειμενική προσέγγιση: αρχιτεκτονική διάταξη, αφηγηματική προοπτική, κατηγορίες εικόνων, γλωσσικές και στυλιστικές συνιστώσες, ιδέες, αξίες κλπ.
- Εξωκειμενική – διακειμενική προσέγγιση: σχέση κειμένου με άλλες πηγές πληροφοριών – κείμενα, σχέση κειμένου με ιστορικό πλαίσιο και κουλτούρα (ιστορική – κοινωνιολογική προσέγγιση), σχέση κειμένου με ζωή συγγραφέα (ψυχοβιογραφική προσέγγιση) κλπ.

5. Θεωρίες πρόσληψης και «αντικειμενικότητα»:

- Αναγνώστης και ανάγνωση: λογοτεχνική και ιστορικός «γραμματισμός» – επάρκεια υποκειμένου, εποχή – ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, βιώματα κλπ.
- «Αντικειμενικότητα» κειμένου: οι αναγνώσεις δεν είναι αυθαίρετες· το κείμενο βρίσκεται «απέναντι» από τον αναγνώστη, διατηρώντας ιδιαίτερη σχέση με την πραγματικότητα και, επομένως, έχοντας «το δικαίωμα να ελέγχει τα όσα λέγονται γι' αυτό».

6. Κριτική προσέγγιση εικόνων.

A'. Η προσέγγιση του Peter Burke:

- Επισήμανση προβλημάτων στην κριτική των οπτικών πηγών: συμφραζόμενα, λειτουργία, ρητορική, μνήμη σύγχρονη και μεταγενέστερη του γεγονότος, άμεση ή έμμεση μαρτυρία.
- Κατηγορίες εικόνων και χρήση: ποικιλία κατά εποχή και τόπους, αλλαγές σε επίπεδο παραγωγής (.π.χ. 15ος και 16ος αι. → έντυπες εικόνες, χαρακτηριστικά, 19ος και 20ος αι. → φωτογραφία, κινηματογράφος, τηλεόραση, διαδίκτυο) – αλλαγές και στην όψη ή στον αριθμό των αντιτύπων.
- Εικονογραφία και εικονολογία: αντίδραση στη φορμαλιστική ανάγνωση, επίδραση από την ερμηνευτική των κειμένων, τρία επίπεδα ερμηνείας (προεικονογραφική περιγραφή = αναγνωρίσιμα αντικείμενα, εικονογραφική ανάλυση = συμβατική σημασία, εικονολογική ερμηνεία = ουσιαστικό νόημα, βαθύτερες αρχές), μέθοδος των παραδειγμάτων (εικονογραφικό «πρόγραμμα» = συνολική ανάγνωση σειράς πινάκων, αναγνώριση πολιτισμικών νοημάτων, αντιπαραβολή με άλλες εικόνες και κείμενα), κριτική και προβλήματα της εικονογραφικής μεθόδου (υπερβολικά διαισθητική και όχι πολύ αξιόπιστη, αδιάφορη για τα κοινωνικά συμφραζόμενα, έλλειψη της δέουσας προσοχής στην ποικιλία των εικόνων -δεν υπάρχει πάντοτε «πρόγραμμα» ή αλληγορία-, ελάχιστη σχέση με την απεικόνιση τοπίων).
- Το ιερό και το υπερφυσικό: οι εικόνες πολύτιμη πηγή για την ιστορία των θρησκειών
 - εικόνες και κατήχηση: μύηση, προσηλυτισμός κλπ,
 - λατρεία των εικόνων: μετάδοση θρησκευτικής γνώσης και πίστης, λατρευτικές συμβάσεις,

- εικόνες και αφιέρωση: εστίαση σε μια στιγμή ιερής περιστασης ή στη «δραματική έκβαση», διαλογισμός, οράματα, παραμυθία κλπ,
- εικόνες πολεμικής: π.χ. χρήση ξυλόγλυπτων από τους προτεστάντες,
- κρίση στις εικόνες.
- Ισχύς και διαμαρτυρία:
 - εικόνες ιδεών – σύμβολα (= μεταφορά αφηρημένων ιδεών σε ορατές και συγκεκριμένες εικόνες): π.χ. πλοίο = πολιτεία, καπετάνιος πλοίου = κυβερνήτης, άλογο και αναβάτης = διακυβέρνηση, σκούπα = πάταξη διαφθοράς, φρυγικός σκούφος ή γυναικεία μορφή = ελευθερία, εικόνες εργατών και εργασίας = σοσιαλισμός, γελοιοποίηση ξένων ή εξύμνηση ένδοξων ιστορικών γεγονότων = εθνικισμός,
 - εικόνες μεμονωμένων προσώπων: μεγαλόπρεπες εικόνες κυβερνητών με θριαμβευτικό ή υπεροπτικό ύφος, προσαρμογές και αλλαγές της εξουσιαστικής εικόνας (π.χ. σήμερα έμφαση στο νεανικό σφρίγος και το πνεύμα του αθλητισμού), διαχείριση εικόνας (συνέχεια εικόνας),
 - ανατρεπτικές εικόνες (= ανακατασκευή αντιλήψεων και νοοτροπιών): εικονομαχία θρησκευτική ή πολιτική, βανδαλισμός, γελοιογραφίες, πολιτικές αφίσες, χαρακτηριστικά με πολιτικό περιεχόμενο κλπ.
- Εικόνες και υλικός πολιτισμός:
 - ιστορία ενδυμασίας: π.χ. πίνακες, χαρακτηριστικά, αφιερώματα, τάματα,
 - ιστορία τεχνολογίας: π.χ. αρχαίες τοιχογραφίες, ταφικές παραστάσεις, χαρακτηριστικά,
 - ιστορία γεωργίας, υφαντουργίας, τυπογραφίας, πολέμων, εξορύξεων, ναυτιλίας, σιδηροδρόμων κλπ,
 - εσωτερικοί χώροι και επίπλωση: εξοπλισμός, μόδα, κανόνες για το τι πρέπει να απεικονίζεται, ηθικές αλληγορίες (π.χ. αρετές καθαριότητας ή σκληρής εργασίας).
 - διαφήμιση: απεικόνιση χαμένων στοιχείων του υλικού πολιτισμού, συγκρότηση νοητικής εικόνας προϊόντος μέσα από το συσχετισμού αντικειμένων με την εικόνα τους.
- Όψεις της κοινωνίας:
 - οι ζωγράφοι ως κοινωνικοί ιστορικοί: απεικόνιση μορφών κοινωνικής συμπεριφοράς, καθημερινής ή εορταστικής,
 - απεικόνιση παιδιών: μέλη της οικογένειας, σύμβολα αθωότητας, αλλαγές στις αντιλήψεις των ενηλίκων για την παιδική ηλικία,
 - απεικόνιση γυναικών στην καθημερινή ζωή: πληροφορίες για ποικιλία εργασιών μέσα ή έξω από το σπίτι, πληροφορίες για επαγγέλματα, σκηνές δρόμου ή ηθογραφικές, πληροφορίες για εγγραμματοσύνη και εκπαίδευση κλπ,
 - σκηνές καθημερινής ζωής – ηθογραφικές: «φαινομενικός ρεαλισμός», ενδεχόμενη κοινωνική κριτική,
 - πραγματικό και ιδανικό: εξιδανίκευση, σάτιρα, αναπαραστατικές συμβάσεις στην απεικόνιση μαζών, χωρικών, γυναικών-ανδρών κλπ.
- Τα στερεότυπα για τους «άλλους»: π.χ. τερατομορφίες, οριενταλισμός (εικόνες ανατολιτών από δυτικούς για δυτικούς), ο «άλλος» στον ίδιο πολιτισμό (π.χ. Εβραίοι, χωρικοί, κομμουνιστές).
- Οπτικές αφηγήσεις:
 - εικόνες – στοιχεία για οργάνωση και αφετηρία μεγάλων ή μικρών γεγονότων: μάχες, πολιορκίες, αλώσεις, απεργίες, επαναστάσεις, εκκλησιαστικές σύνοδοι, δολοφονίες, στέψεις βασιλέων, εκτελέσεις

- και δημόσιες ποινές, είσοδοι πρεσβευτών ή κυβερνητών σε πόλεις, ομιλίες πολιτικών κλπ,
- εικόνες επίκαιρων γεγονότων: πίνακες κατόπιν παραγγελίας ύστερα από γεγονότα (προσωπική εμπειρία ή συμβάσεις), εκτύπωση εικόνων σε πολλά αντίτυπα, διάδοση και πώληση,
 - αφηγήσεις εικόνων: πρόβλημα χώρου για την αναπαράσταση της ροής του χρόνου και της ακολουθίας των γεγονότων (πύκνωση, επεξηγήσεις με επιγραφές ή υπότιτλους), χρήση έτοιμων σχημάτων (στοκ),
 - αφηγηματικές σειρές ή ζώνες (= μεταφορά μιας ιστορίας σε εικόνες – συνθετότερη αφήγηση): πολιτικά σκίτσα, πολεμικά χαρακτηριστικά, σειρά μεταλλίων, θριαμβικά ανάγλυφα κλπ,
 - μεμονωμένες εικόνες: εικόνες δημόσιας ζωής με κύριο σκοπό την προπαγάνδα (π.χ. νομίσματα, μετάλλια), χαρακτηριστικά (π.χ. υποτιθέμενη άλωση της Βαστίλης),
 - εικόνες στο πεδίο της μάχης: δύσκολο να παρατηρηθούν από κοντά μάχες και ναυμαχίες – ενθάρρυνση χρήσης τυποποιημένων μορφών από την εικονογραφική παράδοση (π.χ. κλασική γλυπτική, παλιότεροι πίνακες), δραματική ένταση με την επικέντρωση σε πράξεις μερικών προσώπων ή σε ορισμένες σκηνές, χρήση «πανοραμιάτων» (= γενική άποψη σκηνής), πορτρέτα ηγετών με φόντο μάχες, αυτόπτες μάρτυρες, μετατοπίσεις στυλ (αντιηρωικό, ανθρωπιστικό κλπ), προπαγανδιστική αναπαράσταση.
- Ο ζωγράφος ως ιστορικός:
 - άνθιση εικονογράφησης γεγονότων στην εποχή μεταξύ της Γαλλικής Επανάστασης και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (παράλληλη με την άνθιση του ιστορικού μυθιστορήματος,
 - ανάγκη προσεκτικής έρευνας από καλλιτέχνη – συσχέτιση με εργασία ιστορικού,
 - έμφαση στην εθνική ιστορία και τον εθνικισμό,
 - ηθογραφία – σταδιακή μετατόπιση προς την κοινωνική ιστορία ή την πολιτική (ιδιαίτερα τις κοινωνικές όψεις της).
 - Νέες προσεγγίσεις (= νέα ενδιαφέροντα και προοπτικές, αλλά όχι νέες μέθοδοι έρευνας):
 - ψυχανάλυση και ψυχοϊστορία: εστίαση σε ασύνειδα σύμβολα, καθώς και σχέσεις (δυσκολία τεκμηρίωσης),
 - στρουκτουραλισμός – σημειωτική: η εικόνα ως σύστημα σημείων, το οποίο αποτελεί υποσύστημα ενός ευρύτερου συνόλου σημείων,
 - μεταστρουκτουραλισμός: εστίαση ενδιαφέροντος σε συγκεκριμένες εικόνες (πολυσημία – ασάφεια, αλλαγή – εξέλιξη).
 - Πολιτισμική ιστορία των εικόνων (= κοινωνικές ιστορίες της τέχνης):
 - μαρξιστική προσέγγιση: η τέχνη = αντανάκλαση ολόκληρης της κοινωνίας,
 - προσέγγιση σε μικρο-επίπεδο: εστίαση στο μικρόκοσμο της τέχνης, π.χ. σχέσεις ανάμεσα σε καλλιτέχνες και στους προστάτες τους,
 - φεμινιστική προσέγγιση: φύλο χορηγών, δημιουργών, εικονιζόμενων χαρακτήρων,
 - «θεωρία της πρόσληψης» ή «αναγνωστική αντίδραση»: πολιτισμική ιστορία των εικόνων (χρήση εικόνων, διορθώσεις και σβησίματα).

B'. Η προσέγγιση των Gunther Kress & Theo van Leeuwen:

Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση στηρίζεται στην **κοινωνική σημειωτική θεωρία**, σύμφωνα με την οποία η αναπαράσταση προκύπτει ως μια σύνθετη διαδικασία που σημασιοδοτείται από τα πολιτισμικά, κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο παράγεται. Σκοπός κάθε αναπαράστασης είναι η επικοινωνία, η οποία, ανάλογα με το είδος της, καθορίζει και τις μορφές έκφρασης που θα μεταδώσουν με τον καλύτερο τρόπο το μήνυμα με όλα τα χαρακτηριστικά του, και ατομικά και κοινωνικά. Για την κατανόηση των μορφών της οπτικής επικοινωνίας είναι απαραίτητη, βέβαια, η γνώση των ειδικών κωδίκων, κάτι που προσφέρεται από τη σύγχρονη σημειωτική θεωρία και μεθοδολογία.

Βασικά στοιχεία αυτής της προσέγγισης είναι τα εξής:

- Αφηγηματικές αναπαραστάσεις:
 - δράση – αντίδραση,
 - διαδικασία διαλόγου – μονόλογος,
 - διαδικασία συζήτησης – επικοινωνίας,
 - συμβολική διαδικασία,
 - συνθήκες – περιστάσεις.
- Εννοιολογικές αναπαραστάσεις:
 - ταξινομικές διαδικασίες,
 - αναλυτικές διαδικασίες: α) μη δομημένες (δύσκολα συνδέονται μεταξύ τους), β) χρονολογικές αναλυτικές διαδικασίες, γ) εξαντλητικές – περιεκτικές διαδικασίες, δ) συνδεδεμένες και επαυξημένες δομές (π.χ. γράφημα με ποσοστώσεις), ε) τοπολογικές αναλυτικές διαδικασίες (π.χ. τοπογραφικά διαγράμματα), στ) στατιστικές – ποσοτικές διαδικασίες, ζ) χωροχρονικές αναλυτικές δομές και η) συμβολικές διαδικασίες (φανερές ή υπαινικτικές).
- Αναπαράσταση και αλληλεπίδραση (από τη θέση του θεατή):
 - η «δράση» της εικόνας και το «βλέμμα» της: α) απευθείας κοίταγμα από την πλευρά της εικόνας = αίτημα, ζήτηση (π.χ. εικόνες “face to face”), β) έμμεσο/πλάγιο κοίταγμα = προσφορά (π.χ. χάρτες, διαγράμματα),
 - απόσταση πλάνου: α) κοντινό πλάνο = συνήθως πιο οικείο και από άποψη κοινωνική, β) μακρινό πλάνο = συνήθως απόσταση κοινωνική ή δήλωση «αντικειμενικότητας» (οι διακρίσεις ισχύουν και σε διαγράμματα, καθώς και σε αναπαραστάσεις μνημείων ή τόπων),
 - προοπτική και υποκειμενική ή αντικειμενική στάση: α) εικόνες χωρίς κεντρική προοπτική = υποκειμενικότητα, β) εικόνες με κεντρική προοπτική = αντικειμενικότητα, γ) υπερβάσεις του νατουραλιστικού φόντου από τη μοντέρνα τέχνη = άσχετη με στάσεις,
 - οπτική γωνία: α) οριζόντια – ευθεία = «εμπλοκή» (involvement), δηλαδή ό,τι βλέπουμε είναι μέρος του κόσμου μας, β) πλάγια = «απόσπαση» (detachment), δηλαδή ό,τι βλέπουμε δεν αποτελεί μέρος του κόσμου μας, γ) αναπαράσταση από την οπίσθια όψη (back view) = πολύπλοκη και πολύσημη (συνήθως οι εξηγήσεις είναι ψυχολογικού ή ψυχαναλυτικού χαρακτήρα),
 - εξουσία και κατακόρυφη απόσταση: α) υψηλή απόσταση = μικρό και ασήμαντο το αντικείμενο, β) χαμηλή απόσταση = σημαντικό, γ) ισχύς – κοινωνική θέση θεατή,
 - αλληλεπιδρώντα νοήματα: επαφή με εικόνα – το «βλέμμα» της εικόνας (ζήτηση – προσφορά), απόσταση πλάνου (φανερή ή υποδηλούμενη,

κοινωνική ή διαπροσωπική), στάση (υποκειμενική ή αντικειμενική, προσανατολισμός στη γνώση ή τη δράση.

- Τροπικότητα (modality) και μοντέλα της πραγματικότητας:
 - το πρόβλημα της «αλήθειας» των σημείων: α) τροπικότητα υψηλή, β) τροπικότητα χαμηλή, γ) τροπικότητα διαπροσωπική (σχετική) όχι ιδεατή (απόλυτη) → συσχέτιση με ιστορία, κοινωνικό πλαίσιο, κοινωνικές τάξεις – ομάδες (αξίες, ιδέες, πεποιθήσεις, ενδιαφέροντα κλπ), συμβάσεις, τεχνολογικές δυνατότητες,
 - τροπικότητα νατουραλιστική: α) χρωματική κλίμακα (από το χρωματικό κορεσμό μέχρι τη μονοχρωμία), β) πλαίσιο συμφραζομένων (από την απουσία φόντου μέχρι φόντο με πολλά αντικείμενα και λεπτομέρειες), γ) πιστότητα αναπαράστασης (από αναπαραστατικές λεπτομέρειες έως την απόλυτη αφαίρεση), δ) βάθος (από την απουσία βάθους μέχρι πολύ βαθιά προοπτική), ε) φωτισμός (από την απουσία φωτός μέχρι πλήρη φωτισμό), στ) ζωηρότητα – σκιάσεις (από μεγάλη εναλλαγή φωτοσκιάσεων έως δύο, δηλαδή το σκούρο και το κάπως πιο ανοιχτό),
 - τροπικότητα και κώδικες: α) επιστημονικός προσανατολισμός κώδικα ή τεχνολογικός (= η οπτική αναπαράσταση αποτελεσματική σαν σχέδιο), β) αισθητηριακός προσανατολισμός κώδικα (= χρήση σε πλαίσιο τέτοιο όπου η αρχική ευχαρίστηση κυριαρχεί, π.χ. τα χρώματα στη διαφήμιση), γ) αφαιρετικός προσανατολισμός κώδικα (= χρήση από τις πολιτισμικές και κοινωνικές *elites*, π.χ. υψηλή τέχνη, επιστήμη), δ) προσανατολισμός του κώδικα στη νατουραλιστική αντίληψη της κοινής γνώμης (= κυρίαρχος στις κοινωνίες της εποχής μας),
 - τροπικότητα και μοντέρνα τέχνη: κυριαρχία αφαίρεσης και γεωμετρικών σχημάτων (= κρυμμένη «αλήθεια» της αναπαράστασης),
 - τροπικότητα και διαμόρφωση σχεδιαγραμμάτων: τα σχεδιαγράμματα, αν και από άποψη μορφής είναι συχνά σχηματικά και αφαιρετικά, μπορεί να είναι πιο «αληθινά» π.χ. από μια φωτογραφία.
- Το νόημα της σύνθεσης:

σύνθεση και πολυτροπικό «κείμενο»: πολυτροπικό «κείμενο» = κάθε κείμενο ή εικόνα με περισσότερους από ένα σημειωτικούς κώδικες (π.χ. εικονοκείμενο διαφήμισης), εξακρίβωση σχέσεων μεταξύ ανθρώπων, τόπων και πραγμάτων από τη μια μεριά και μεταξύ εικόνων και θεατών από την άλλη στην αμοιβαία αλληλεπίδρασή τους, σύνθεση σε όλο – απόδοση πλήρους νοήματος (σημασία ειδικών στοιχείων ανάλογα με θεατή):

 - πληροφοριακή αξία του οριζόντιου άξονα (αριστερά – δεξιά): α) αριστερά = δεδομένα, γνωστά, β) δεξιά = νέες πληροφορίες, θέμα, μήνυμα¹,
 - πληροφοριακή αξία του κάθετου άξονα (πάνω – κάτω): α) πάνω = ιδεατό, εξέχον, σημαντικό, β) κάτω = πρακτικό, ρεαλιστικό, πληροφοριακό, υποστηρικτικό, «γήινο»²,

¹ Αυτό ισχύει, βέβαια, εφόσον γίνεται χρήση του οριζόντιου άξονα. Συνήθως είναι η χρήση σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, σε εφημερίδες, περιοδικά, σχολικά βιβλία (κατά κανόνα αριστερά βρίσκεται το κείμενο και δεξιά ή στο κέντρο η εικόνα), σε διαγράμματα, αλλά και στον κινηματογράφο (κίνηση κάμερας από αριστερά προς τα δεξιά, όπως βλέπει ο θεατής) ή στην τηλεόραση (π.χ. ο αυτός που δίνει συνέντευξη στα δεξιά, όπως βλέπει ο θεατής, του δημοσιογράφου. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι το «νέο» μπορεί να γίνει «δεδομένο» συγκρινόμενο με άλλο «νεότερο».

² Στις διαφημίσεις πάνω βρίσκεται συνήθως η υπόσχεση για το προϊόν, το κύρος που θα αποκτήσουν οι χρήστες, η εκπλήρωση της αισθητηριακής απόλαυσης, ενώ κάτω το ίδιο το προϊόν και πληροφορίες γι' αυτό. Μερικές φορές δημιουργείται μια αίσθηση αντίθεσης: πάνω βρίσκεται αυτό που θα μπορούσε να

- συμπλοκή οριζόντιου και κάθετου άξονα: αίσθηση διπλής αντίθεσης = δεδομένο – νέο, ιδεατό – ρεαλιστικό (π.χ. κλασικές αναπαραστάσεις του παραδείσου με το Θεό αριστερά και τους Αδάμ και Εύα δεξιά, αλλά και τη συμβατική εικόνα του παραδείσου - αθανασίας πάνω και του θανάτου – φθοράς κάτω)³,
- πληροφοριακή αξία του κέντρου και του περιθωρίου:
 - α) η «κεντρική σύνθεση» παίζει σημαντικότερο ρόλο σε παλιότερους πολιτισμούς (π.χ. εικόνα του παντοκράτορα στις βυζαντινές εκκλησίες) ή σε ανατολικούς (= ιεραρχία, αρμονία, συνέχεια),
 - β) στο δυτικό πολιτισμό, αν και είναι συνηθέστερη η χρήση των αξόνων, χρησιμοποιείται και η κεντρική σύνθεση, π.χ. σε εφημερίδες, διαφημίσεις και κυκλικά διαγράμματα (στο περιθώριο τοποθετούνται τα εξαρτώμενα στοιχεία, χωρίς όμως όλα να είναι και περιθωριακά από άποψη σημασίας),
 - γ) συμπλοκή αξόνων και κεντρικής σύνθεσης (= σταυρός): ακόμη κι όταν το κέντρο παραμένει κενό, θεωρείται δεδομένη η σημασία του (π.χ. θεϊκός νόμος)⁴,
- το «εξέχον» (salience) = ζήτημα αλληλεπίδρασης των επιμέρους στοιχείων:
 - α) η θεμελιώδης λειτουργία των ολοκληρωμένων κωδίκων είναι κειμενική (παραγωγή κειμένου, συνάρθρωση των σημαντικών στοιχείων σε όλο, κατανόηση, τάξη μεταξύ των στοιχείων, ιεράρχηση νοημάτων), π.χ. ρυθμός, σχήματα λόγου, επαναλήψεις κλπ⁵,
 - β) στις εικόνες σημαντικά στοιχεία είναι το μέγεθος, το σχήμα, το βάθος και η προοπτική, οι αντιθέσεις των χρωμάτων ή του φωτισμού κλπ,
 - γ) στην τέχνη σημαντικότερος είναι ο ρόλος της σύνθεσης, δηλαδή οι αισθητικοί και μορφικοί όροι (ισορροπία και αρμονία ή ανατροπές της «φυσικής» σειράς και τάξης),
- το σχήμα και το πλαίσιο = σύνθεση των μερών στο χώρο: ρυθμός (π.χ. ο κύκλος συνδέεται με την εναλλαγή και την επανάληψη), άξονες, στυλ (π.χ. ένταξη ή όχι στο περιβάλλον),
- συνθέσεις γραμμικές: από αριστερά προς τα δεξιά, από πάνω προς τα κάτω (π.χ. στα κείμενα, στα διαγράμματα, στα κόμικς κλπ)⁶. η γραμμική (= συνταγματική) ανάγνωση συνδέεται με τη γραμμική αντίληψη για την εξέλιξη (= πρόοδος) και αποτελεί βασικό στοιχείο του δυτικού πολιτισμού,
- συνθέσεις μη γραμμικές: κυκλικές, διαγώνιες και σπειροειδείς· η κυκλική ανάγνωση συνδέεται με την ιδέα της συνεχούς επανάληψης ή, στην εποχή μας, και του «φαύλου κύκλου», ενώ η σπειροειδής δηλώνει κίνηση από τα πιο χαμηλά προς τα υψηλότερα νοήματα ή την αμείλικτη πρόοδο του χρόνου. Υπάρχει, τέλος, και η «αναρχική» (= παραδειγματική) ανάγνωση,

είμαστε (συναισθηματική έλκυση ή «αγκίστρωση» κατά τον Barthes) και κάτω το πληροφοριακό μέρος. Το σχήμα ισχύει γενικά στα εικονοκείμενα, αλλά και στα διαγράμματα.

³ Για τη δυτική κουλτούρα, σύμφωνα με τους Kress και van Leeuwen, το σχετικό πληροφοριακό σύστημα προέρχεται από το κοινωνικό και συνδέεται με άλλα πολιτισμικά συστήματα, λ.χ. πρακτικά, φιλοσοφικά και θρησκευτικά. Ο οριζόντιος (= συνταγματικός) άξονας θεωρείται ως το βασίλειο της εξέλιξης της «σημείωσης», ενώ ο κάθετος (= παραδειγματικός) ως το αποτέλεσμα της «σημείωσης», το βασίλειο της τάξης, μιμητική αναπαράσταση της κυρίαρχης κουλτούρας.

⁴ Στα περιοδικά και τις εφημερίδες το κέντρο δρα ως «μεσολαβητής», που κάνει τα μέρη να έρχονται κοντά.

⁵ Στις ομιλίες και τη μουσική σημασία έχουν ο ρυθμός, η εναλλαγή υψηλών και χαμηλών ήχων, ο επιτονισμός, ο χρωματισμός της φωνής κλπ.

⁶ Η διάκριση ως προς την «ανάγνωση» δεν είναι απόλυτη. Άλλωστε, η γραμμική ανάγνωση φαίνεται να χάνει έδαφος, κατά την εκτίμηση των Kress και van Leeuwen.

όπου το βασικό νόημα βρίσκεται συχνά έξω από την κύρια σύνθεση, π.χ. σε μια πολυσύνθετη γελοιογραφία, της οποίας το νόημα βρίσκεται στον τίτλο ή στη συνοδευτική λεζάντα.

- Η υλικότητα του μηνύματος:
σημασία υλικών κατασκευής, μέσων και τρόπων «γραφής», συσχέτιση με τεχνολογικές δυνατότητες, θέση προσώπων και αντικειμένων στο χώρο.
- Η τρίτη διάσταση⁷:
 - γλυπτική: αναπαράσταση με δομή α) αφηγηματική (= continuum) – δυναμισμός (σε αντίθεση με τη στατικότητα) – αντίδραση θεατή και β) εννοιολογική (= αναλυτική αναπαράσταση) – συσχέτιση με θέση θεατή (οπτική γωνία παρατήρησης, απόσταση, άξονες παρατήρησης) – σύμβολα,
 - τρισδιάστατα αντικείμενα: α) μία ή πολλές αναγνώσεις, β) ανάγνωση μόνον από θεατή, γ) σχέση αλληλεπίδρασης, δ) ποικίλες εννοιολογικές σχέσεις και χρήσεις,
 - τροπικότητα και τρίτη διάσταση: α) νατουραλισμός, β) αφαίρεση, γ) συνδυασμός (π.χ. νατουραλιστικές λεπτομέρειες σε αφηρημένη σύνθεση),
 - σύνθεση σε τρεις διαστάσεις: στη γλυπτική δε χρησιμοποιούνται συνήθως οι άξονες, σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική, όπου κατά κανόνα γίνεται χρήση του κάθετου άξονα (ο κάθετος υποδηλώνει τη συμμετρία).
- Σκέψεις για το χρώμα:
 - οι ζωγραφικοί πίνακες στηρίζονται στην τεχνική όχι τόσο των αξόνων όσο του προσκήνιου – βάθους,
 - η σημασία των χρωμάτων στη ζωγραφική εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν η χρήση τους είναι νατουραλιστική (π.χ. συνήθως σε πολιτικές αφίσες), συμβατική (π.χ. στους χάρτες ή στις σημαίες) ή αφαιρετική (π.χ. στην ασπρόμαυρη φωτογραφία): πάντως, για τη σημασία των χρωμάτων υπάρχει αβεβαιότητα,
 - χρωματική πληρότητα: πίνακες που χρησιμοποιούν όλα τα χρώματα υποδηλώνουν, συνήθως, τον «αντικειμενικό» χαρακτήρα της σύνθεσης (απαιτείται, όμως, προσοχή σε πιθανές συμβολικές χρήσεις)
 - το φόντο: χρωματισμένο ή ουδέτερο (στη δεύτερη περίπτωση εξαιρείται το προσκήνιο).

7. Ερωτήματα για την ανάλυση και την ερμηνεία των φωτογραφιών.

1. Δημιουργός – δημιουργία:

- ποιος δημιούργησε τη φωτογραφία; τι είναι γνωστό γι' αυτόν (θέση, γνώσεις, άλλες σχετικές δημιουργίες κλπ);
- ο φωτογράφος εργαζόταν ανεξάρτητα ή για λογαριασμό άλλων; για ποιους;
- πότε τραβήχτηκε η φωτογραφία και με ποια πρόθεση;

2. Τεχνικά χαρακτηριστικά – συνθήκες φωτογράφισης:

- η λήψη είναι τυχαία, σκηνοθετημένη (posed) ή απροειδοποίητη (candid);
- μοιάζει να είναι επαγγελματική ή ερασιτεχνική;

⁷ Αφορά κυρίως τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική και διάφορα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και τα παιδικά παιχνίδια, τα οποία από σημειωτική άποψη, σύμφωνα με τους Kress και van Leeuwen, έχουν μεγάλες ομοιότητες με τα γλυπτά.

- μπορεί να προσδιοριστούν το είδος της κάμερας και των φακών;
- είναι έγχρωμη ή ασπρόμαυρη η φωτογραφία; ήταν αυτό επιλογή ή ανάγκη; αν είναι έγχρωμη η φωτογραφία, πώς αποδίδονται τα χρώματα;
- τι είδους είναι και πώς χρησιμοποιείται ο φωτισμός; γιατί; μπορεί να εξαχθούν συμπεράσματα για τη χρονική στιγμή της λήψης;
- πού βρισκόταν ο φωτογράφος κατά τη λήψη; γιατί επέλεξε εκείνο το σημείο;
- τι περιλαμβάνει ο δημιουργός στη φωτογραφία (καδράρισμα); τι μπορεί να υποθεθεί, με σχετική βεβαιότητα, ότι αποκλείει;
- ποια είναι η απόσταση και ποια η γωνία λήψης; γιατί; συναρμολογούνται με τις προθέσεις του δημιουργού ή δημιουργούν προβλήματα στο αποτέλεσμα;
- η φωτογραφία έχει κίνηση (δραστηριότητες, ρυθμός, αίσθηση χρονικής ροής) ή είναι στατική;
- είναι γνωστό αν η φωτογραφία έχει υποστεί ειδική επεξεργασία (μοντάζ, ρετουσάρισμα) πριν από την εκτύπωσή της; αν ναι, για ποιο λόγο;

3. Περιεχόμενα – ερμηνεία:

- περιγραφή προσώπων, αντικειμένων, ενδυμασίας, χώρου, εποχής κλπ⁸,
- τι είδους πληροφορίες είναι δυνατό να εξαχθούν από τα στοιχεία αυτά (π.χ. συνθήκες, κοινωνική θέση);
- ποια είναι η αισθητική του φωτογράφου; σε ποιο καλλιτεχνικό ρεύμα μπορεί να ενταχθεί η φωτογραφία; επιδρούν αυτά στην πειστικότητα του μηνύματος;
- εντοπίζεται η χρήση στερεότυπων εξωτερικών συμβόλων ή συναισθημάτων; πώς σχετίζονται με την πρόθεση του φωτογράφου;
- ποια φαίνεται να είναι η ιδεολογία του φωτογράφου και ποια της εποχής (π.χ. ρατσιστική απεικόνιση αφροαμερικανών),
- με ποια γεγονότα συνδέεται η φωτογραφία; είχε άμεση ή έμμεση γνώση ο φωτογράφος γι' αυτά; είναι γνωστή κάποια σχετική δράση του;
- είναι μοναδική ή μέρος μιας ολόκληρης σειράς; υπάρχουν διαφορές;
- αν η φωτογραφία είναι μοναδική, είναι δυνατό να γίνουν σοβαρές υποθέσεις για το προηγούνταν και τι ακολουθούσε την «παγωμένη» σκηνή;
- συμφωνεί η φωτογραφική εκδοχή των γεγονότων με άλλες σχετικές πηγές;
- πώς διασώθηκε η φωτογραφία και από ποιον;
- αν είναι δημοσιευμένη, πού, πότε, από ποιον και γιατί δημοσιεύτηκε; ήταν στην πρόθεση του δημιουργού η δημοσίευσή της;
- σε ποιο μέσο έγινε η δημοσίευσή της; τι είναι γνωστό για το μέσο αυτό;
- υπήρχαν επεξηγηματικά σχόλια (λεζάντα) ή άλλα συνοδευτικά κείμενα; πώς σχετίζονται ο λόγος με την εικόνα;
- σε ποιο κοινό απευθυνόταν;
- ποια ήταν η απήχυσή της στον κόσμο κατά την εποχή της δημοσίευσής της; γνώρισε η φωτογραφία άλλες δημοσιεύσεις;

⁸ Αποτελεσματικός τρόπος για τη σχολαστική περιγραφή των περιεχομένων είναι να χωρίζεται η φωτογραφία σε τεταρτημόρια και στη συνέχεια να καταγράφονται τα περιεχόμενα του καθενός, βλ. π.χ. History 1301 & 1302 (2003), *History Analysis Worksheets*, Dallas – Texas: El Centro College, in: www.angelfire.com/tx2/ecc/worksheets.html. Αυτός ο τρόπος ανάγνωσης, άλλωστε, συμπίπτει με το σύστημα των κάθετων και οριζόντιων αξόνων, σύμφωνα με τη σημειωτική.

8. Ανάλυση – ερμηνεία γελοιογραφιών.

A'. Γνώση βασικών στοιχείων:

- Είδη και χρήσεις της γελοιογραφίας: οι ποικίλες χρήσεις της γελοιογραφίας με σκοπό, κατά περίπτωση, τον εύθυμο, ανάλαφρο, περιπαικτικό, σαρκαστικό, αιχμηρό ή πικρόχολο σχολιασμό γεγονότων, καταστάσεων και προσώπων της επικαιρότητας διαμόρφωσε και τα θεματικά είδη της γελοιογραφίας, με πρώτη την πολιτική και κοινωνική γελοιογραφία. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι οι γελοιογραφίες κατά βάση εκφράζουν ερμηνείες και δευτερευόντως μεταφέρουν -αν μεταφέρουν- πραγματικές πληροφορίες. Ο γελοιογράφος είναι φορέας προκαταλήψεων, δικών του και της εποχής του, και, φυσικά, δεν έχει την πρόθεση να παρουσιάσει μια πολυπρισματική και ισορροπημένη οπτική πάνω σ' ένα θέμα. Αυτό φαίνεται πολύ καθαρά σε εποχές με έντονες πολιτικές πολώσεις ή σε διενέξεις μεταξύ εθνών και πολέμους, οπότε συνήθως η γελοιογραφία μετατρέπεται σε όπλο απροκάλυπτης προπαγάνδας.
- Υπερβολή και στερεότυπα: οι γελοιογράφοι χρησιμοποιούν ως μέσο ρητορικής πειθούς κατεξοχήν την υπερβολή, κάτι που μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό. Π.χ. ένας χαρακτήρας μπορεί να είναι έτσι σχεδιασμένος, που να μοιάζει αληθινός ή εξωπραγματικός, αποφασιστικός ή διστακτικός και αναβλητικός, συνετός και μυαλωμένος ή χαζοχαρούμενος, πατριώτης ή δειλός κλπ. Για το λόγο αυτό βασίζονται συχνά στη διόγκωση δευτερευόντων λεπτομερειών, που τις απομονώνουν από το περιβάλλον τους, σε στερεότυπα και σε γενικεύσεις υπεραπλουστευτικές, όπως λ.χ. σε περιπτώσεις που θέλουν να υποτιμήσουν τον πολιτικό ή πολεμικό αντίπαλο, τον πολιτισμικά ή κοινωνικά διαφορετικό, ένα ολόκληρο έθνος.
- Συμβάσεις και σύμβολα: χωρίς αυτά τα στοιχεία δε νοείται γελοιογραφία. Οι πολιτιστικές και κοινωνικές συμβάσεις είναι παρούσες ακόμη και με την «απουσία» τους, όταν δηλαδή ο γελοιογράφος τις υπερβαίνει ή επιχειρεί να τις ανατρέψει. Τα σύμβολα, πάλι, δίνουν νόημα στη γελοιογραφία, γι' αυτό και η γνώση τους είναι απαραίτητη. Υπάρχουν μερικά, κυρίως εθνικά ή πολιτικά, που έχουν εμφανή σημασία (.π.χ. *John Bull* ή *μπουλντόγκ* ή *λιοντάρι* = Βρετανία, *αρκούδα* = Ρωσία, *αετός* ή *μπαρμπα-Σάμ* = ΗΠΑ, *αρχαιοελληνική μορφή* ή *τσολιάς* = Ελλάδα κλπ). Επίσης, μερικά σύμβολα είναι διαχρονικά και μπορεί να ισχύουν για όλη την Ευρώπη ή γενικότερα το δυτικό κόσμο (π.χ. *σύννεφα καταιγίδας* = άσχημες εξελίξεις, *σειρά με άσπρους ξύλινους σταυρούς* = θύματα πολέμου, *το φάσμα του θανάτου* = πόλεμος, καταστροφή, επιδημίες, *τοίχοι-φράχτες-χαντάκια* = κοινωνικοί ή άλλοι διαχωρισμοί, *λευκό περιστέρι* = ειρήνη, *αγωνιστική γυναικεία μορφή* = ελευθερία ή δημοκρατία, *εικόνες εργατών-εργασίας* = σοσιαλισμός, *σκούπα* = πάταξη της διαφθοράς, *πλοίο-καπετάνιος* = πολιτεία-κυβερνήτης κλπ). Βέβαια, ορισμένα παλιότερα σύμβολα έχουν παύσει να χρησιμοποιούνται.

B'. Ανάλυση – ερμηνεία γελοιογραφιών:

1. Περιγραφή:
 - πρόσωπα – χαρακτήρες: ενδυμασία, έκφραση, χειρονομίες, στάση, δράση, κίνηση – υπερβολές ή όχι στο σχεδιασμό – πραγματικοί ή συμβολικοί,
 - αντικείμενα – ζώα: ρεαλιστικά, υπερβολικά κλπ,

- πλάνο: φόντο – προσκήνιο, κέντρο – άκρα,
 - λεπτομέρειες: ημερομηνίες, αριθμοί, γράμματα μέσα στο σκίτσο (εκτός από τον τίτλο ή τη λεζάντα), ενδυμασία, χαρακτηριστικά αντικείμενα κλπ,
 - εικόνα ή εικονοκείμενο: τίτλος, λεζάντα – χωρίς λόγια.
2. Τεχνικά χαρακτηριστικά – μορφή:
- υλικά και μέσα δημιουργίας: χαρτί, χαρτόνι, μέταλλο, γυαλί κλπ – στυλό, μολύβι, χρωματιστό μολύβι (κραγιόν), κάρβουνο, πένα, μαρκαδόρος κλπ – σχήμα και μέγεθος εικόνας,
 - σύστημα δημιουργίας: ελεύθερη και αφαιρετική σχεδίαση ή ακριβής και λεπτομερής, επιρροές (από ομοτέχνους, ζωγραφική-σχέδιο, φωτογραφία), προοπτική, χρήση γραμμών (ευθείες, καμπύλες, τεθλασμένες, κανονικές, ακανόνιστες) και γεωμετρικών σχημάτων, χρήση χρωμάτων ή σύνθεση ασπρόμαυρη, τόνοι, προέλευση και τύπος γραμμμάτων κλπ,
3. Δημιουργός – δημιουργία:
- πληροφορίες για το δημιουργό,
 - τόπος και χρόνος δημιουργίας και δημοσίευσης, μέσο δημοσίευσης,
 - προσδιορισμός θέματος – είδος γελοιογραφίας.
4. Ανάλυση – ερμηνεία:
- σχεδιασμός χαρακτήρων: θετικός ή αρνητικός,
 - αναγνώριση και ερμηνεία συμβόλων,
 - τρόποι αναπαράστασης θέματος, εποχής και περιβάλλοντος: ρεαλιστικός, συμβατικός, ανατρεπτικός, απροσδόκητος κλπ,
 - συσχέτιση θέματος με γεγονότα, πρόσωπα, τόπο και χρόνο,
 - διασταύρωση με άλλες πηγές και βιβλιογραφία - επισήμανση υπερβολών,
 - συσχέτιση λόγου και εικόνας (αξιοποίηση και των μικρών λεπτομερειών),
 - πρόθεση δημιουργίας – λόγοι επιλογής του θέματος,
 - αποδέκτες: πληροφορίες ή υποθέσεις για το «αυθεντικό ακροατήριο» της γελοιογραφίας,
 - στάση του σκιτσογράφου απέναντι στο θέμα του – πιθανές εξηγήσεις,
 - πρόσληψη: ερμηνεία/-ες και απήχηση γελοιογραφίας στην εποχή της ή και αργότερα, κατηγορίες αποδεκτών (άμεσων ή έμμεσων) τους οποίους η προτεινόμενη από τον καλλιτέχνη ερμηνεία θα εύρισκε σύμφωνους ή θα έκανε να αντιδράσουν.

9. Στάδια κριτικής προσέγγισης χαρτών.

1. Δημιουργία – παραγωγή – θέμα χάρτη:

- Δημιουργός – εκδότης: ιδεολογία, θέση στην κοινωνία, ιδεολογία, προθέσεις, σκοπιμότητες, συμφέροντα, προκαταλήψεις, χρηματοδότηση κλπ.
- Χρονολογία δημιουργίας και παραγωγής: σύμπτωση ή όχι μεταξύ των δύο χρονολογιών, ένταξη χάρτη στο ιστορικό πλαίσιο της χαρτογραφίας.
- Τόπος δημιουργίας και δημοσίευσης: δυνατότητα εκτιμήσεων, σε συνδυασμό με τα προηγούμενα στοιχεία, για πιθανές προκαταλήψεις, σκοπιμότητες κλπ.
- Γλώσσα: συσχέτιση με τη χαρτογραφική παράδοση, καθώς και με τα στοιχεία που αναφέρονται παραπάνω – εκτιμήσεις για τους λόγους επιλογής.
- Τίτλος χάρτη: πληροφορίες για το θέμα και το είδος του χάρτη, και πιθανόν για τον τόπο και το χρόνο δημιουργίας και παραγωγής.

- Πηγή συλλογής δεδομένων: πρωτογενής και επιτόπια έρευνα, χρησιμοποίηση δευτερογενών στοιχείων (π.χ. απογραφικά δεδομένα) ή άλλων χαρτών, χρήση αεροφωτογραφιών ή δορυφορικών φωτογραφιών, αξιοποίηση υπολογιστικών προγραμμάτων, αυτοματοποίηση κλπ – αξιοπιστία και εγκυρότητα μεθόδου.
- Λεπτομέρειες παραγωγής: τρόπος σχεδίασης (με το χέρι, αυτοματοποίηση κλπ), πρωτότυπο ή αντίγραφο, αριθμός αντιτύπων (συνήθως συσχέτιση με το χρόνο παραγωγής), αναπαραγωγή (π.χ. αντιγραφή με το χέρι, φωτοτύπηση) – αξιοπιστία αντιγράφου (π.χ. αλλαγές στο μέγεθος και την κλίμακα).
- Πλαίσιο – συμφραζόμενα: α) ένταξη του χάρτη στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του, συσχέτιση με ιστορικά γεγονότα (αν είναι ιστορικός), β) ένταξη στο χαρτογραφικό πλαίσιο του (= μεμονωμένος ή μέρος σειράς, συσχέτιση με προγενέστερους και μεταγενέστερους, εφαρμογή νέων μεθόδων συλλογής και επεξεργασίας των δεδομένων, εισαγωγή νέων δεδομένων κλπ).

2. Βασικά χαρακτηριστικά αναπαράστασης – τρόποι οργάνωσης των δεδομένων:

- Σχεδίαση: αναπαράσταση του σχήματος της γης (= σφαίρα ελλειπτική και όχι τέλεια) ή επίπεδη σχεδίαση⁹. Επισημαίνεται ότι τυχόν αλλαγές στη σχεδίαση επιφέρουν αλλαγές στην εμφάνιση και τα μεγέθη, άρα και στο νόημα (π.χ. η Ισλανδία μπορεί να φαίνεται πιο μεγάλη από την Αυστραλία, ενώ είναι τρεις φορές μικρότερη).
- Εδαφική διαμόρφωση αντικειμένων: σημείο, γραμμή, επιφάνεια, εμβαδόν.
- Εδαφική μορφή κατανομής: συγκεντρωτική (= σύμπλεγμα αντικειμένων), εκτεταμένη με λίγες συγκεντρώσεις στοιχείων, επίπεδη και συνεχής ή όχι.
- Σχεδίαση και κλίμακα: αποτελεί μια συμβατική άποψη για τη σχέση των αποστάσεων του χάρτη με εκείνες της πραγματικότητας και εκφράζεται με το λόγο «αποστάσεις χάρτη: αποστάσεις πραγματικές» (π.χ. 1:1.633.600 = μικρή κλίμακα). Υπάρχουν κλίμακες μικρές, μεσαίες και μεγάλες, από τις οποίες οι πρώτες αναπαριστούν μεγάλες περιοχές με λιγότερες λεπτομέρειες, ενώ οι τελευταίες μικρότερες με περισσότερες λεπτομέρειες¹⁰. Εξυπακούεται ότι οι παραμορφώσεις είναι μεγαλύτερες στις μικρότερες κλίμακες, εφόσον είναι δυσκολότερο να αναπαρασταθούν με ακρίβεια οι εδαφικές λεπτομέρειες.
- Προσανατολισμός: συνήθως στην κορυφή των χαρτών βρίσκεται ο Βορράς, εκτός κι αν στο χάρτη δηλώνεται κάτι διαφορετικό. Ο προσανατολισμός του χάρτη σε συνδυασμό με το σημείο εστίασης (= ποια περιοχή τοποθετείται στο κέντρο της αναπαράστασης) επηρεάζουν σημαντικά το νόημά του¹¹.

⁹ Η αντίληψη ότι η γη αποτελεί τέλεια σφαίρα προέρχεται από την πτολεμαϊκή εποχή και άρχισε να αλλάζει μόνο μετά τη διατύπωση του νόμου για τη βαρύτητα και την παγκόσμια έλξη των σωμάτων από τον Νεύτωνα. Επισημαίνεται ότι η μεταφορά στοιχείων από το γεωμετρικό σχήμα της σφαίρας σε επίπεδη επιφάνεια, πέρα από το ότι έχει ως συνέπεια να μην έχουν όλα τα σημεία την ίδια κλίμακα, απαιτεί σύνθετους μαθηματικούς υπολογισμούς. Στην εποχή μας κάτι τέτοιο δε συνηθίζεται και πολύ, γιατί χρησιμοποιούνται αυτοματοποιημένες διαδικασίες με βάση το λεγόμενο «γεωγραφικό σύστημα συντονισμού», που προϋποθέτει υπολογιστικά προγράμματα και τη χρήση πολλών σχετικών χαρτών. Η σύγχρονη τεχνολογία, όμως, έχει και τις παρενέργειές της, γιατί δεν είναι εύκολο κατά την παραγωγή των χαρτών να ελέγχεται κατά περίπτωση ο βαθμός της παραμόρφωσης.

¹⁰ Βέβαια, αυτό δεν ισχύει απόλυτα, γιατί ένας χάρτης με κλίμακα 1:1 θα περιείχε τόσες λεπτομέρειες, ώστε δεν θα αναπαριστούσε ουσιαστικά τίποτα.

¹¹ Θεωρητικά η ένταξη ενός τόπου στο συνολικό σχήμα της γης πρέπει να γίνεται με βάση το σύστημα των γεωγραφικών παραλλήλων, δηλαδή του δικτύου γραμμών που συμβολίζουν το γεωγραφικό μήκος και πλάτος.

- **Επιλογή δεδομένων:** οι χάρτες, ακόμη και της πολύ μεγάλης κλίμακας, είναι δυνατό να αποδίδουν μόνον επιλεγμένα χαρακτηριστικά. Βέβαια, η επιλογή αυτή εξαρτάται, εκτός από τα περιορισμένα από τη φύση της αναπαράστασης όριά τους, και από το είδος, το θέμα και την προθετικότητα τους.
- **Παραμόρφωση, συμβάσεις και σύμβολα:** η παραγωγή, η λειτουργικότητα και η χρήση των χαρτών στηρίζεται σε βασικές συμβάσεις, λ.χ. στα σχήματα, τις γραμμές, τα σημεία, τα χρώματα, τον προσανατολισμό, την απλοποίηση κλπ. Αυτές οι συμβάσεις είναι σταθερές για τη δυτική χαρτογραφική παράδοση, αλλά δεν έχουν πάντοτε σχέση με την πραγματικότητα (π.χ. με ένα παχύ σημείο συμβολίζεται μια μεγάλη πόλη, όπως το Λονδίνο, αλλά με το ίδιο ακριβώς σύμβολο μπορεί να σημειώνονται και άλλες πόλεις με πολύ λιγότερο πληθυσμό, όπως η Αθήνα ή οι Βρυξέλλες). Η χρήση συμβάσεων σχετίζεται, βέβαια, με την ανάγκη για γενίκευση, προκαλεί, όμως, και παραμορφώσεις, που προκύπτουν και από τη σχεδίαση, το σύστημα αναφοράς (= σφαιρική ή επίπεδη επιφάνεια), τον προσανατολισμό και τη χρήση της κλίμακας. Είδος συμβάσεων αποτελούν και τα αναγκαία για την επικοινωνία σύμβολα, τα οποία, περισσότερο ή λιγότερο αφαιρετικά, πάντα αναπαριστούν κατηγορίες (π.χ. σπίτια, δρόμοι, ποτάμια). Οι καλοί χάρτες, βέβαια, έχουν το απαραίτητο υπόμνημα για την κατανόηση των συμβόλων.
- **Χαρτογραφική γενίκευση:** η γενίκευση είναι αναπόφευκτη αλλά και σκόπιμη, γιατί έτσι κατανοείται καλύτερα ο κόσμος, μια και βασικά χαρακτηριστικά της είναι η συνόψιση και η κατηγοριοποίηση (ταξινόμηση). Οι περισσότερες από τις κατηγορίες που προαναφέρονται αποτελούν στην ουσία εκδοχές της γενίκευσης. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις γενικεύσεων, όπως είναι η συνένωση, η μετατόπιση ή η διόγκωση στοιχείων της αναπαράστασης, που μπορεί να σκοπεύουν στην παραπλάνηση των παρατηρητών ή να προκαλούν αθέλητες παρερμηνείες. Βασικά, πάντως, σε κάθε σχετική περίπτωση είναι τα ερωτήματα: α) *με ποια κριτήρια έγιναν οι γενικεύσεις;* και β) *τι δεν δείχνει ο χάρτης;*
- **Απλοποίηση του περιβάλλοντος:** είναι είδος γενίκευσης και θεωρείται πολύ σημαντική για την ευκολότερη κατανόηση της πραγματικότητας. Γενικά, όσο λιγότερες πληροφορίες περιέχονται σ' ένα χάρτη τόσο μεγαλύτερη είναι και η λειτουργικότητά του.
- **Χρονική αναπαράσταση:** αναπαράσταση γεωγραφικής, ιστορικής ή άλλης αλλαγής – εξέλιξης (π.χ. με τη χρήση διαφορετικών χρωμάτων ή βελών) ή απλώς τομή στο χρόνο (= χρονική άποψη, σημείο στο συνεχές του χρόνου).
- **Σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών:** η περίπτωση αφορά συνήθως τους γενικούς χάρτες, αλλά και τους θεματικούς, εφόσον συμπεριλαμβάνουν περισσότερες από μία μεταβλητές. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να αναφέρονται στα μέρη και το όλο, σε ειδική περίπτωση (π.χ. αστικές, αγροτικές και ακατοίκητες περιοχές), σε εκτιμήσεις και υπολογισμούς για τη διαπίστωση χαρακτηριστικών (π.χ. συνολικός πληθυσμός των ευρωπαϊκών χωρών και κατά κεφαλήν εισόδημα) ή σε μεταβλητές λειτουργικές (π.χ. επίπεδο μόρφωσης – ύψος εισοδήματος) και σύνθετες (π.χ. υποψία για μολυσμένα ύδατα).
- **Σαφήνεια – ορθότητα – ακρίβεια:** πέρα από τις συμβατικές ατέλειές τους οι χάρτες θα πρέπει να ελέγχονται οπωσδήποτε για τις τους τρόπους εισαγωγής και ταξινόμησης των δεδομένων, καθώς και για την ομοιότητά τους με την πραγματικότητα.

3. Βασικά χαρακτηριστικά μορφής και τεχνικής:

- Καταλληλότητα γραφικών «σημείων»: σημεία, γραμμές, έκταση-διάστημα, εμβαδόν → συσχετίσή τους με υπόμνημα.
- Απόδοση των «σημείων» (= οπτικές μεταβλητές): μέγεθος, μορφή, χρώματα (αξία και τόνοι χρωμάτων, χρωματικός κορεσμός κλπ), υφή (= ταξινόμηση, διευθέτηση των σημείων), προσανατολισμός.
- Διάκριση - συσχέτιση: διάκριση αλλά και συσχέτιση των γεωμετρικών και των θεματικών στοιχείων στην περιγραφή και την αναπαράσταση του χώρου.
- Αναλογία: αναλογική συσχέτιση γραφικών και οπτικών μεταβλητών.

4. Πρόσληψη:

- Πρόθεση δημιουργίας: επικοινωνιακή πρόθεση, χρήση – λειτουργία.
- Αποδέκτες: αρχικοί και μεταγενέστεροι.
- Συσχέτιση μεταβλητών: συσχέτιση όλων των μεταβλητών και των στοιχείων για την κατανόηση και την ερμηνεία. Σημειώνεται ότι η πρόσληψη αποτελεί σύνθετη γνωστική διαδικασία με κοινωνικά και ατομικά χαρακτηριστικά, η οποία, σε γενικές γραμμές, προκύπτει από την αλληλεπίδραση αντικειμενικών στοιχείων (π.χ. κλίμακα, σύμβολα, επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη) και υποκειμενικών επιλογών (= απόδοση σημασίας ανάλογα με οπτική, μόρφωση, ιδεολογία, ενδιαφέροντα κλπ).

10. Κριτική αξιοποίηση κινηματογραφικών ταινιών.

A'. Τα **επίκαιρα**, για να αξιοποιηθούν με σοβαρότητα ως ιστορική πηγή, πρέπει να υφίστανται πολλαπλό και εξονυχιστικό έλεγχο για τη γνησιότητα και την ταύτιση των περιεχομένων τους, καθώς και να αναλύονται με προσοχή. Όπως υποδεικνύει ο *Ferro* (2002), η κριτική εξέταση των επικαίρων θα πρέπει να περιλαμβάνει τα εξής:

α) κριτική εξέταση της γνησιότητας:

- γωνία λήψης (συνήθως ένας εικονολήπτης στα παλιά επίκαιρα),
- εστιακή απόσταση σε διαφορετικές εικόνες του ίδιου πλάνου (πέραςμα από κοντινό σε μακρινό, αλλά το βάθος του πεδίου δε μπορούσε να αποδοθεί πριν από τη δεκαετία του 1950),
- βαθμός ευκρίνειας εικόνων και φωτισμός (ή μεγάλη ευκρίνεια, ο σταθερός φωτισμός και το καδράρισμα δημιουργούν υποψίες για μοντάζ),
- ρυθμός δράσης (η ύπαρξη σταθερής ροής των γεγονότων δημιουργεί υποψίες για σκηνοθετικές επεμβάσεις),
- υφή της ταινίας (τυχόν μαύρα στίγματα υποδηλώνουν συνήθως αντιγραφή, ενώ οι καθαρές και φωτεινές αντιθέσεις συνηγορούν στην αυθεντικότητα),

β) κριτική εξέταση της ταύτισης:

- προέλευση,
- χρόνος και τόπος παραγωγής,
- πρόσωπα,
- τοποθεσίες και λεπτομέρειες,
- ερμηνεία περιεχομένου,

γ) κριτική ανάλυση:

- ο πηγή προέλευσης,
- ο συνθήκες παραγωγής,
- ο χρήση,
- ο συχνότητα προβολής,
- ο υποδοχή από το κοινό.

Στις συστάσεις του *Ferro* πρέπει να προστεθούν ορισμένες επιπλέον παρατηρήσεις:

α) ο έλεγχος της γνησιότητας μιας ταινίας επικαίρων απαιτεί γνώσεις και έξω από αυτήν, κυρίως τη συσχέτιση του περιεχομένου της με το ιστορικό πλαίσιο και άλλες πηγές,

β) η κριτική προσέγγιση των επικαίρων πρέπει να συμπεριλαμβάνει και τις πιθανές τροποποιήσεις του νοήματος με την αφαίρεση, την ανάμειξη και την αναδιάταξη των αρχικών πλάνων (cutting, editing)¹²,

γ) ο φακός δύσκολα συλλαμβάνει τις σημαντικές ιστορικές στιγμές (key historical moments) κι ακόμη δυσκολότερα μπορεί να διεισδύσει στο βάθος και στην αθέατη όψη των γεγονότων ή να δώσει απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα γύρω από αυτά: γι' αυτό, η πλήρης κατανόηση των γεγονότων προϋποθέτει την προσφυγή και σε άλλες πηγές.

Β'. Η κριτική προσέγγιση και η ανάλυση της ταινίας θα μπορούσε να ακολουθήσει, με βάση σύνθεση στοιχείων από τις ιστοριογραφικές οπτικές και τις θεωρίες του κινηματογράφου, τις εξής φάσεις:

1. Εξέταση εξωτερικών χαρακτηριστικών:

- ο τίτλος ή τίτλοι,
- ο είδος – θέμα ή θέματα,
- ο παραγωγή: χώρα προέλευσης, τόπος και χρόνος δημιουργίας,
- ο γλώσσα ή γλώσσες – ενδεχόμενη μετάφραση ή μεταγλώττιση,
- ο διάρκεια,
- ο χρώμα,
- ο διανομή και προβολή.

2. Εξέταση υπόβαθρου:

- ο εταιρεία παραγωγής ή ανεξάρτητη παραγωγή,
- ο σκηνοθέτης: βιογραφικό, έργο, θέματα, ιδεολογία, τεχνική κλπ,
- ο συσχέτιση ταινίας με το συνολικό έργο του σκηνοθέτη: ομοιότητες – διαφορές,
- ο σενάριο: συντελεστές – συγγραφείς, αφόρμηση, προσαρμογή αρχικής ιδέας, συσχέτιση με λογοτεχνικό ή ιστοριογραφικό έργο, οπτικές,
- ο πρωταγωνιστές – διανομή ρόλων.

3. Εξέταση εσωτερικών χαρακτηριστικών:

- ο γνησιότητα – αυθεντικότητα ταινίας,
- ο φωτογραφία: επιρροές από καλλιτεχνικά ρεύματα, είδη και θέσεις κάμερας, αριθμός μηχανών λήψης, φορητή-κινούμενη ή σταθερή κάμερα, πλάνα, γωνίες λήψης, εστίαση, ταχύτητα, στιγμές λήψης, φωτισμός, χρώματα, φακοί, φίλτρα, διαφράγματα κλπ,

¹² Η επιμέλεια (editing) της ταινίας μπορεί να δημιουργήσει κάτι το εντελώς πλασματικό με αληθινά πλάνα. Ένα από τα πρώτα σχετικά παραδείγματα αποτελεί η περίπτωση του *François Doublie*, εικονολήπτη των αδελφών *Lumière*, που σε κινηματογραφικές προβολές στη Μόσχα το 1898 έδειξε αυθεντικές σκηνές από το Παρίσι και από αλλού ως δήθεν προερχόμενες από τη γνωστή υπόθεση του Γαλλοεβραίου ταγματάρχη *Dreyfus*, η οποία συντάραζε τότε τον κόσμο.

- *σκηνοθεσία*: καδράρισμα πλάνων, στυλ, τοποθεσίες-σκηνικά, απόσταση, μακρινά και ανοιχτά ή κοντινά και κλειστά πλάνα, απόσταση, σύνθεση και γραμμή, τεχνάσματα κλπ,
- *κίνηση*: κινούμενη ή σταθερή κάμερα, στατικά και δυναμικά πλάνα, μηχανική παραμόρφωση της κίνησης (π.χ. αργή ή γρήγορη κίνηση),
- *ηθοποιία*: στυλ (π.χ. θεατρικό ή κινηματογραφικό), τεχνικές, χρήση γλώσσας,
- *υπόθεση*: επιλογές και όψεις, βασικό θέμα, συσχέτιση με άλλα θέματα, είδος και ροή αφήγησης, πλοκή, συμπυκνώσεις και συνοψίσεις, χαρακτήρες,
- *δραματικότητα*: πλοκή, ανατροπές, απρόοπτα, δραματική ειρωνεία, δράση και αντίδραση χαρακτήρων, ένταση, διάλογοι, τόνος και χρώμα ομιλίας, προφορά, τόπος, χρόνος και διαχείρισή του, διαδοχή-συσχέτιση πλάνων, κλπ,
- *ήχος και μουσική* (αν πρόκειται για «ομιλούσα» ταινία): είδος και ποιότητα, εφέ, αποτελέσματα,
- *επιμέλεια (editing)*: επιλογή και διαδοχή πλάνων, αρχή και τέλος των πλάνων, ακολουθία και συνοχή ή χαλαρή σύνδεση, τελικό αποτέλεσμα – συσχέτιση με ρεαλιστική ακολουθία γεγονότων,
- *θεωρία και ύφος*: κινηματογραφική οπτική και στυλ, επιρροές από ρεύματα καλλιτεχνικά και θεωρητικά (π.χ. *direct cinema*, ρεαλισμός, ιμπρεσιονισμός, εξπρεσιονισμός κλπ),
- *σύνθεση*: συσχέτιση εικόνας, ήχου, λόγου, μορφής, στυλ κλπ – διαμόρφωση τελικού αποτελέσματος – αξιολόγηση.

4. Ανάλυση:

- *ιδεολογία*: πολιτικές επιρροές, κουλτούρα, θρησκεία, εθνικότητα, φύλο κλπ – αξίες, στάσεις, προκαταλήψεις, στερεότυπα, αποσιωπήσεις, ταμπού¹³ κλπ,
- *ντοκουμέντα – επινοήσεις – ανάμιξη διαφορετικών αποσπασμάτων*,
- *προθέσεις – μηνύματα*,
- *πρόσληψη*: πληροφορίες ή υποθέσεις για το αρχικό κοινό (διαφοροποιημένο ή ομογενοποιημένο), υποδοχή – απήχηση, διαφορές στις αντιδράσεις, κριτικές, συνεντεύξεις, διαφημίσεις, αλλαγές στάσεων με τα χρόνια, επιρροές στο έργο του ίδιου ή άλλων δημιουργών, αναθεωρημένες εκδόσεις και αντίγραφα,
- *ένταξη ταινίας στην ιστορία του κινηματογράφου*,
- *ιστορικά – κοινωνικά συμφραζόμενα*: συσχέτιση με γεγονότα και κοινωνία εποχής, σύγκριση με άλλες πηγές και ακαδημαϊκά έργα, *χρησιμότητα ταινίας ως ιστορικής πηγής*¹⁴.

¹³ Ο ρόλος των ταμπού στη διαμόρφωση και της κινηματογραφικής ιστορικής μνήμης φαίνεται πως είναι σημαντικός, βλ. Marc Ferro, (2003), *Τα ταμπού της Ιστορίας*, μετ. Αγλ. Γαλανοπούλου, Αθήνα: Μεταίχμιο. Βλ. και το παράδειγμα των πολλών γαλλικών ταινιών από το Μεσοπόλεμο και, κυρίως, μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο, που αναφέρονται στις μαζικές εκτελέσεις Γάλλων στρατιωτών ύστερα από τα επεισόδια ανταρσίας, μολονότι η έρευνα κάνει λόγο για σχετικά μικρό αριθμό εκτελεσθέντων (54).

¹⁴ Για την κινηματογραφική ορολογία βλ. Homepage Oliver Heidelberg, *Online Film Dictionary*, στο: home.snafu.de/ohei/index.html.

11. Κριτική αξιοποίηση τηλεόρασης.

Α'. Είδη τηλεοπτικών προγραμμάτων:

- Εκπαιδευτικά προγράμματα: προγράμματα σε εξειδικευμένα δίκτυα (π.χ. “The History Channel”) ή ειδικές παραγωγές για οποιοδήποτε δίκτυο, με στόχους διδακτικούς ή, γενικότερα, ενημερωτικούς. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι ακόμη και για την «εκπαιδευτική τηλεόραση», κρατική ή ιδιωτική, η επιλογή και η ποιότητα των προγραμμάτων μπορεί να συναρτάται με κριτήρια όχι επιστημονικά κριτήρια αλλά εμπορικά, ιδεολογικά ή άλλα.
- Ντοκιμαντέρ: ειδικές παραγωγές που ενσωματώνουν ποικίλο υλικό (έρευνα, μαρτυρίες, αυθεντικά ντοκουμέντα, παλιά επίκαιρα, συνεντεύξεις, αφήγηση, σχόλια, κλπ). Για τους περισσότερους ιστορικούς αποτελούν, μαζί με κάποια αφιερώματα, τα μόνα «νόμιμα» είδη τηλεοπτικών ιστορικών πηγών, κρύβουν, όμως, αρκετές παγίδες, π.χ. την ίδια την επιλογή, τη φύση και το σχολιασμό των ντοκουμέντων, το είδος της αφήγησης και τη συσχέτισή της με το άλλο υλικό κλπ.
- Δραματοποιημένα ντοκιμαντέρ (docudrama, semi-fictional versions of history): η διαμόρφωση του είδους αυτού πηγάζει από τη δημοσιογραφία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, τον κινηματογράφο και το ραδιόφωνο, ενώ συνήθως αυτά παράγονται σύμφωνα με τα πρότυπα του ρεαλιστικού θεάτρου ή κινηματογράφου. Τα ιστορικά γεγονότα δραματοποιούνται από ηθοποιούς, που παίζουν με μέτωπο προς έναν «αόρατο τέταρτο τοίχο», δηλαδή προς τους θεατές. Μερικές φορές η υπόδυση ρόλων συνοδεύεται και από αφήγηση ή, σε λιγότερες περιπτώσεις, και από υλικό που υπάρχει και στα ντοκιμαντέρ. Αντίθετα, πάντως, από τα συνήθη δραματικά έργα διεκδικεί να εξασφαλίσει ακριβείς ερμηνείες των ιστορικών γεγονότων. Εντούτοις, τα κείμενα με τα οποία επιχειρείται η ρεαλιστική αναπαράσταση των γεγονότων γράφονται, σε βαθμό ανάλογο προς την επιθυμητή δραματική ελευθερία, έξω από το περιορισμένο πλαίσιο που επιβάλλουν τα ντοκουμέντα.
- Ειδήσεις: αποτελούν βασικό συστατικό του κόσμου της τηλεόρασης και έχουν βαρύνοντα ρόλο στη διαμόρφωση της τηλεοπτικής ιστορικής συνείδησης, μια και βάζουν τους θεατές «απευθείας» μέσα στην ιστορική διαδικασία. Συχνά συνοδεύονται από ειδικά ρεπορτάζ, παρουσίαση ντοκουμέντων ή μαρτυριών, αναλύσεις από ειδικούς, συζητήσεις, αναδρομές, χρονικά κλπ, παράγοντας ή αναπαριστώντας την ιστορία, ενώ μπορεί να χρησιμοποιούνται και ως μέσο προπαγάνδας. Σημασία έχουν, επίσης, η επιλογή και η προβολή των θεμάτων που παρουσιάζονται, ο χρόνος που διατίθεται για το καθένα, η ιδεολογική και σκηνοθετική προσέγγισή τους, καθώς και οι αποσιωπήσεις.
- Δράματα – ιστορικές τηλεοπτικές σειρές (historical fictions): ασκούν ιδιαίτερη έλξη στους θεατές, ίσως γιατί με το άλλοθι της απόστασης από τα γεγονότα και των διαφορετικών περιστάσεων σε σχέση με το παρόν δημιουργούν μια αίσθηση ασφάλειας που επιτρέπει την απόλαυση. Συνήθως, σύνδεσή τους με την ιστορία είναι χαλαρή, μια και σχετίζονται με τη λαϊκή αντίληψη γι’ αυτήν· ωστόσο, μπορεί να προσφέρουν αίσθηση της ιστορίας «από μέσα», δηλαδή εξέταση των ιδεών, των σκέψεων, των εμπειριών, των συναισθημάτων και των αντιδράσεων των ιστορικών χαρακτήρων, πραγματικών ή επινοημένων, που εμπλέκονται στα γεγονότα.
- Δραματικές σειρές μεγάλης διάρκειας («σαπουνόπερες») – κωμωδίες: αν και η σχέση τους με την ιστορία δεν είναι άμεση, μπορεί να είναι χρήσιμες για τη

μελέτη των χαρακτήρων και των κοινωνικών σχέσεων, την κατανόηση των αλλαγών στις συλλογικές νοοτροπίες και τα κοινωνικά ενδιαφέροντα, καθώς και την εξέταση των κοινωνικών συνθηκών, π.χ. ανεργία, εγκληματικότητα, εκπαίδευση κλπ.

- Ειδικά αφιερώματα – άλλα προγράμματα: όλα τα τηλεοπτικά είδη, από τις ενημερωτικές εκπομπές μέχρι τα διάφορα “shows” και τις διαφημίσεις, είναι δυνατό να αποτελέσουν ιστορικό υλικό, ως έκφραση της καθημερινής λαϊκής κουλτούρας.

B'. Κριτική προσέγγιση τηλεοπτικών προγραμμάτων:

- πλαίσιο παραγωγής,
- οργανισμός παραγωγής,
- είδος προγράμματος – θέματα ή θέματα,
- χρόνος και διάρκεια προβολής,
- πρωτότυπη εκπομπή ή αντιγραφή,
- πρώτη προβολή ή επανάληψη,
- κοινό – αποδέκτες,
- προθέσεις παραγωγής,
- σκηνοθετικό στυλ – τεχνικές,
- διαδικασίες συλλογής και δημοσιοποίησης υλικού,
- περιεχόμενα προγράμματος – χρήση υλικού,
- ιδεολογία – προκαταλήψεις – αποσιωπήσεις,
- αληθοφάνεια – πειστικότητα,
- ρητορική,
- λόγος – συσχέτιση με εικόνα και ήχο,
- αντιλήψεις συντελεστών παραγωγής,
- επιρροή μέσων και τεχνικής,
- κοινωνική – ιδεολογική επιρροή,
- κριτικές
- αξία προγράμματος ως ιστορικής πηγής.

12. Ανάλυση «μνημείων».

A'. Το πιο γνωστό και διαδεδομένο, ίσως, μοντέλο ανάλυσης των μνημείων, είναι αυτό που τα προσεγγίζει από τη συμβατική αρχαιολογική σκοπιά. Σύμφωνα μ' αυτό τα μνημεία αναλύονται με βάση τα ακόλουθα κριτήρια:

- υλικό κατασκευής: πέτρα, μάρμαρο, πηλός, γυαλί κλπ,
- χαρακτήρας του μνημείου: κτίριο, γλυπτό, αγγείο, έργο ζωγραφικής, εργαλείο, κόσμημα κλπ,
- μορφή και λειτουργία:
 - α) κτίριο:
 - ορθογώνιο, τετράγωνο, κυκλικό – θεμελίωση, τοίχοι, χώροι κλπ,
 - κίονες: αριθμός και χωροθέτηση, ρυθμός-στυλ, κιονόκρανα κλπ,
 - πλαστική διακόσμηση: αετώματα, μετόπες, ζωφόροι κλπ,
 - λειτουργία: θρησκευτική, πολιτική, πρακτική (ανάκτορο, κάστρο, οικία κ.ά.),

β) γλυπτό:

- θέση-κίνηση: μετωπική-στατική-συμμετρική (συνήθως μνημειακό άγαλμα), στήριξη στο ένα πόδι (*kontraposto* = αίσθηση κίνησης), ελεύθερη,
- χαρακτηριστικά πρόσωπου: έκφραση-ανατομία (νευρώδες, τεταμένο, χαλαρό κ.ά.), ενδυμασία, λεπτομέρειες,
- έκφραση και στυλ,
- λειτουργία: θρησκευτική, πολιτική, διακοσμητική κλπ,

γ) αγγείο:

- μορφή και είδος,
- διακόσμηση: χρώματα, τεχνική, θέμα αναπαράστασης κλπ,
- λειτουργία: συσχέτιση χρήσης με είδος αγγείου,
- χρονολόγηση: βοήθεια από τα παραπάνω στοιχεία και τη βιβλιογραφία,
- ερμηνεία: πρόθεση και μήνυμα δημιουργίας,
- συμπεράσματα: τυπικά χαρακτηριστικά για το πνεύμα της περιόδου, σύγκριση με γραμματεία και μυθολογία,
- προοπτική: συγκρίσεις των αναπαριστώμενων αξιών της τέχνης με περιόδους μεταγενέστερες ή προγενέστερες.

B'. Μια γνωστή προσέγγιση των αρχαιολογικών μνημείων αποτελεί και το «αναλυτικό μοντέλο», που, συνδυάζοντας στοιχεία κυρίως από την αρχαιολογία, την τοπογραφία και την ιστορία, εξετάζει τα εξής:

α) τοπογραφία περιοχής:

- γεωγραφικό και φυσικό περιβάλλον – φυσικοί πόροι,
- αρχιτεκτονική δομή και μορφή της περιοχής στην εξέλιξή της,
- διαφορετικές λειτουργίες περιοχών και χώρων (ιερά, δημόσια κτίρια, αγορές, ιδιωτικές κατοικίες, εργαστήρια, νεκροταφεία κλπ),

β) αρχαιολογική – ιστορική εστίαση:

- ανάλυση περιοχής: συσχέτιση χώρων με κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά κ.ά. συστήματα,
- αρχιτεκτονικές και τοπογραφικές εκφράσεις: συσχέτιση ιδιωτικών κατοικιών, δημόσιων κτιρίων, ναών κλπ με την κοινότητα που τα χρησιμοποιούσε,
- ειδικές κατηγορίες μνημείων: τύποι κατοικιών, δημόσιων κτιρίων, ναών κλπ και λειτουργίες τους σε σχέση με την κοινότητα,
- ειδικά χαρακτηριστικά μνημείων και αντικειμένων: υλικά κατασκευής, μορφή, στυλ, χρήσεις κλπ,
- συσχετίσεις μνημείων και αντικειμένων: τυπολογία, τεχνολογία, χρονολογία, ιδεολογία, κοινωνική διαστρωμάτωση, εμπόριο, τέχνες κλπ.

Γ'. Πολιτική – κοινωνιολογική ανάλυση και ερμηνεία των δημόσιων μνημείων:

- θεωρητική βάση προσέγγισης: θεώρηση της δημόσιας σφαίρας ως μέρους της συμβολικής συνείδησης των ανθρώπων, εξέταση της επίδρασης των θεσμών και των πολιτικών αλλαγών στη δημιουργία και την πρόσληψη των μνημείων, εστίαση στην «κοινωνική ζωή» του μνημείου υπό το πρίσμα των πολιτικών συγκρούσεων και διενέξεων (π.χ. ανδριάντες πολιτικών προσωπικοτήτων),
- συσχετίσεις: κουλτούρα, ταυτότητα, πολιτική αλλαγή ή σταθερότητα,
- άλλες αναπαραστάσεις της μνήμης: ταυτόσημες, εναλλακτικές, αντίπαλες,
- επιγραφές: ανάλυση του σημαντικού ρόλου τους στα μνημεία, τους δρόμους και τις πλατείες (π.χ. αλλαγή σε ονόματα δρόμων και πλατειών ως έκφραση διχαστικών φαινομένων),
- δημόσια κτίρια: μνημειακή ποιότητα, αναπαράσταση μορφών της κοινωνικής ζωής,

- ο κοιμητήρια: μνημεία ηρώων (συχνά ήρωες και «ήρωες» είναι θαμμένοι δίπλα δίπλα),
- ο αισθητική προσέγγιση.

Δ'. Αρχιτεκτονική – τοπογραφική – σημειωτική προσέγγιση (Laurie 1975, USAF - Landscape Design: Monuments and Static Displays – Visual Analysis 1998):

α) Μνημεία και στατικές εκθέσεις:

- ο έννοια του μνημείου: κτίρια, αγάλματα, ανδριάντες, επιγραφές και πινακίδες με αναφορές σε σημαντικά γεγονότα και πρόσωπα, στρατιωτικός εξοπλισμός, ποικίλα αντικείμενα,
- ο στόχος μνημείου: μνήμη και ιστορία,
- ο κριτήρια προσέγγισης: σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους ασκούν επίδραση στον παρατηρητή α) η θέση του μνημείου στο χώρο, β) τα αρχιτεκτονικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά του, γ) η γραμμή και το στυλ του,
- ο σημασία τοποθεσίας: άμεση ή έμμεση συσχέτιση με μνημείο, καταλληλότητα τοποθεσίας σε σχέση με χρήσεις μνημείου, μεμονωμένη μνημειακή τοποθεσία ή συγκρότημα μνημείων,
- ο φυσικά χαρακτηριστικά μνημείου: α) μέγεθος-κλίμακα μνημείου σε σχέση με τις διαστάσεις του χώρου και τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, β) σχέση μνημείου με θεατή – καταλληλότητα κλίμακας, γ) στυλ μνημείου – συσχέτιση με τη θέση του στο χώρο, δ) υλικά και μορφή – επιδράσεις στις αισθήσεις – συσχέτιση με κλίμακα, τοποθεσία, φόντο, προσκήνιο, χρήσεις κλπ, ε) πολυπλοκότητα ή απλότητα μνημείου – συσχέτιση με τοποθεσία και απόσταση παρατηρητή,
- ο εγκατάσταση μνημείου σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του χώρου: α) φυσικοί όροι, β) οπτικοί όροι (εστίαση, οπτική γωνία παρατήρησης, πιθανή επιλογή προτιμώμενης οπτικής γωνίας από δημιουργό, καδράρισμα, φωτισμός, φόντο, προσκήνιο, κλίμακα, απόσταση),
- ο παρατήρηση: α) οπτική γωνία, β) απόσταση, γ) κίνηση ή στάση παρατηρητή, δ) προσανατολισμός μνημείου,
- ο στατική έκθεση: α) συνήθως ιστορικά μνημεία και ηρώα (πιθανή σύνδεση με την ιστορικότητα του χώρου), β) ερμηνευτικά σημεία.

β) Οπτική ανάλυση:

- ο έννοια του περιβάλλοντος: φυσικό – μνημειακό, οικιστικό, εργασιακό κλπ σε αμοιβαία αλληλεπίδραση,
- ο σημασία οπτικού χαρακτήρα (visual design): δημιουργία θετικών εντυπώσεων στους θεατές με κριτήρια α) την οπτική συνέχεια, β) την ευχαρίστηση και γ) την ποιότητα του φυσικού και του δομημένου περιβάλλοντος,
- ο παράγοντες επίδρασης στο οπτικό περιβάλλον:
 - φυσικοί – γεωμορφολογικοί (εδαφική διαμόρφωση, ύδατα, κλίμα κλπ),
 - ανοιχτός χώρος (ευκαιρίες για σύνδεση φύσης – δημιουργήματος),
 - χρήση γης – δυνατότητες πρόσβασης,
 - συνθήκες κυκλοφορίας,
 - αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και μορφή ανάπτυξης (αριθμός κτιρίων ή άλλων μνημείων, συσχέτιση με άλλα),
 - σχεδιασμός τοποθεσίας και χώρου (προσανατολισμός μνημείου, σχέση με συνθήκες κίνησης στο εσωτερικό του),
 - αρχιτεκτονικό στυλ και υλικά κατασκευής (σχέσεις με χρήση, κλίμακα και μορφή),
 - επιλογή χρωμάτων - συνδυασμοί (σχέση με χρήση, κλίμακα, μορφή),

- ανάπτυξη – διαμόρφωση τοποθεσίας,
- αντικείμενα στο χώρο – διακόσμηση,
- υλικά επίστρωσης του χώρου (σταθερότητα, πρόσβαση, αισθητική),
- ιστορικά – πολιτισμικά χαρακτηριστικά,
- κυρίαρχα χαρακτηριστικά και όψεις,
- *οπτική επισκόπηση και εκτίμηση:* συλλογή - πλαίσιο δεδομένων για ερμηνεία και αξιολόγηση (π.χ. χάρτες, διαγράμματα, βιβλιογραφία, ιστορικό, κριτικές, εντυπώσεις),
- *οπτική ανάλυση συστατικών:* α) οπτική ποιότητα, β) μορφή, δομή, πρότυπα εγκατάστασης,
- *είσοδοι:* επιλογή εισόδου, σχέση με μνημείο και χώρο, δημιουργία εντύπωσης κλπ,
- *οριοθέτηση περιοχής:* α) είδος - φύση ορίων (τεχνητά, φυσικά ή συνδυαστικά), β) συσχέτιση με μνημείο και φυσικό περιβάλλον, γ) λειτουργικότητα ορίων (στυλ, ποιότητα, σχέση με το χαρακτήρα του μνημείου, διευκόλυνση ή όχι στις χρήσεις των διάφορων χώρων)

Ε'. Γνωστική και βιωματική προσέγγιση των μνημείων:

- *γνωστική προσέγγιση:*
 - σχέση μνημείου με περιβάλλον και σύγχρονα κτίρια,
 - εντοπισμός διαφορών μεταξύ των εποχών,
 - λειτουργικότητα – χρήσεις μνημείου (αρχική και μεταγενέστερες),
 - συνοδευτικά αντικείμενα,
 - μέσα και τρόποι κατασκευής,
 - συνθήκες κατασκευής,
 - κόστος κατασκευής – πηγές χρηματοδότησης,
- *βιωματική προσέγγιση:*
 - εκτίμηση για εντυπώσεις και αισθήματα επισκεπτών του μνημείου κατά την εποχή της πρωταρχικής λειτουργικής χρήσης του,
 - εκτίμηση για προσδοκίες των επισκεπτών,
 - εκτίμηση για επίδραση του μνημείου στους επισκέπτες,
 - αισθήματα νεότερων και σημερινών επισκεπτών,
 - εκτιμήσεις για την αξία του μνημείου.

ΣΤ'. Προσέγγιση ιστορικών τόπων:

- *σημασία ιστορικών τόπων:*
 - πληροφορίες για τοποθεσίες, σχέδια, στυλ, υλικά, αντικείμενα, πνεύμα εποχής κλπ,
 - μαρτυρίες για ιστορικά γεγονότα και τον τρόπο επίδρασής τους στις κοινότητες των ανθρώπων,
 - «ζωντάνεμα» των ανθρώπων του παρελθόντος,
 - συσχέτιση με γραπτές πηγές, χάρτες κλπ – προσδιορισμός ιδεολογικών χαρακτηριστικών εποχής,
- *συσχέτιση με Γεωγραφία:*
 - κατανόηση σχέσεων ανθρώπων – τόπων – περιβάλλοντος,
 - διερεύνηση της επίδρασης των χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος στις ανθρώπινες αποφάσεις και δραστηριότητες και το αντίστροφο,
 - ένταξη των ιστορικών τόπων στο ευρύτερο δομημένο – κοινωνικό περιβάλλον και συσχέτισή τους με ιδεολογικούς, οικονομικούς και άλλους παράγοντες.

➤ **Μάθηση και δραστηριότητες με τη χρήση αντικειμένων:**

- τα περισσότερα αντικείμενα παρέχουν πλήθος πληροφοριών, αν υποβληθούν οι κατάλληλες ερωτήσεις: προσπαθήστε, λοιπόν, σχετικά με μία πολυθρόνα λ.χ., να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
 - είναι άνετη ή όχι;
 - από τι υλικό είναι φτιαγμένη;
 - πώς το γνωρίζετε;
 - γιατί πιστεύετε ότι επέλεξαν οι κατασκευαστές αυτό το υλικό;
 - έχει ποτέ επισκευαστεί; πώς και γιατί;
 - πώς μυρίζει;
 - σας θυμίζουν κάτι οι οσμές της;
 - είναι καθαρή;
 - ποιος την καθαρίζει;
 - έχει διακόσμηση;
 - προσθέτει κάτι στο χώρο;
 - ποιοι κάθονταν σ' αυτήν;
 - ποιος και γιατί την έφερε εδώ;
 - από πού προέρχεται;
 - είναι ίδια ή διαφορετική με άλλες στον ίδιο χώρο;
 - έχετε δει άλλες παρόμοιες; αν ναι, πού;
- στη συνέχεια, προσπαθήστε να διατυπώσετε δέκα (10) δικές σας ερωτήσεις, με στόχο να δείτε πώς θα αντλήσετε και άλλες πληροφορίες από αυτήν την πολυθρόνα. Να πάρετε υπόψη σας τον ακόλουθο πίνακα:

1. Θέματα για έρευνα			
φυσικά χαρακτηριστικά, κατασκευή, χρήση – λειτουργία, σχήμα, διακόσμηση, αξία (ιστορική, οικονομική, αισθητική, συναισθηματική κλπ), χρόνος – τόπος – τρόπος εύρεσης			
2. Πλαίσιο έρευνας			
θέματα	ερωτήσεις	στοιχεία που ανακαλύφθηκαν	στοιχεία που πρέπει να ερευνηθούν περαιτέρω ¹⁵

- παραδείγματα ασκήσεων – δραστηριοτήτων:
 - περιγραφή (συντελεί στην ανάπτυξη της ικανότητας για παρατήρηση και στη γλωσσική καλλιέργεια):
 - ✓ χρήση του «σάκου ψηλάφησης» (*feely box*), με στόχο την περιγραφή ή τη σχεδίαση του αντικειμένου που περιέχει,

¹⁵ Φυσικά, δεν είναι δυνατό να απαντηθούν όλες οι ερωτήσεις μόνον από την προσεκτική παρατήρηση και εξέταση των αντικειμένων, πράγμα που συχνά απογοητεύει τους μαθητές. Γι' αυτό είναι αναγκαία η παροχή πρόσθετων πληροφοριών.

- ✓ χρήση του «καταλόγου με τις αναμειγμένες κάρτες» (*confused card index*): α) δίνεται ένα αντικείμενο σε κάθε μαθητή και του ζητείται να ταξινομήσει τις κάρτες με τα χαρακτηριστικά του και να γράψει έναν κατάλογο και β) κάθε μαθητής διαβάζει τις κάρτες χωρίς να αποκαλύψει το όνομα του αντικειμένου, ενώ οι άλλοι προσπαθούν να το προσδιορίσουν,
 - *καταγραφή – αρχειοθέτηση* (ο καλύτερος τρόπος για να γνωρίσουν καλά οι μαθητές ένα αντικείμενο είναι να το σχεδιάσουν):
 - ✓ μέγεθος, διαστάσεις, όγκοι, κλίμακα, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κλπ,
 - ✓ σχεδίαση κατ' όψη ή από μνήμης,
 - ✓ συγκρότηση γραπτού καταλόγου με τα παραπάνω στοιχεία,
 - ✓ γραπτή περιγραφή ενός αντικειμένου από κάθε μαθητή και κατόπιν σχεδίασή του από άλλον,
 - *διαμόρφωση και υποβολή ερωτήσεων* (οι μαθητές μαθαίνουν να διατυπώνουν ερωτήσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε καλές απαντήσεις και να εργάζονται με τον τρόπο αυτό αυτόνομα):
 - ✓ υποβολή ερωτήσεων (10 περίπου) από τον Α' στον Β', με στόχο την ανακάλυψη του αντικειμένου,
 - ✓ χρήση κιβωτίου που περιέχει ένα αντικείμενο – υποβολή ερωτήσεων για την ανακάλυψή του,
 - *ταξινόμηση*:
 - ✓ επιλογή ενός αντικειμένου και προσπάθεια μέσω ερωτήσεων (5 – 10) να ταυτοποιηθεί,
 - ✓ επιλογή 10 – 20 αντικειμένων, επίδειξή τους και στη συνέχεια, αφού καλυφθούν, προσπάθεια να ανακληθούν από μνήμης τα ονόματα, το είδος ή οι χρήσεις τους,
 - ✓ επιλογή 20 αντικειμένων και παρουσίασή τους από τους μαθητές με βάση συγκεκριμένα ταξινομικά κριτήρια (υλικό, χρήσεις κλπ),
 - *συσχέτιση κατασκευής με χρήσεις*:
 - ✓ σχέδιο και αισθητική αποτίμηση,
 - ✓ κατανόηση των θεμελιωδών χαρακτηριστικών κάθε υλικού (μέταλλα, ξύλο, γυαλί, πλαστικό κλπ) πριν από τις συσχετίσεις,
 - ✓ προβληματισμός για πιθανές χρήσεις – αναζήτηση πληροφοριών,
 - ✓ προβληματισμός για διατήρηση και συντήρηση,
 - *διατύπωση και εξέταση υποθέσεων*:
 - ✓ οι μαθητές πρέπει να μάθουν να αξιοποιούν τα υπάρχοντα στοιχεία, για να κάνουν λογικές υποθέσεις,
 - ✓ προσέγγιση ενός άγνωστου αντικειμένου με βάση τον εξής πίνακα:
τι είναι γνωστό	τι θεωρείται πιθανό	τι πληροφορίες παρέχονται	τι απομένει να ανακαλυφθεί
- *χρήση υπολειμμάτων* (τρόπος εργασίας αρχαιολόγων, φιλολόγων, ιστορικών κλπ, με στόχο την αναπαράσταση του παρελθόντος):
 - ✓ συμπλήρωση ημιτελούς εικόνας,
 - ✓ διατύπωση υποθέσεων – συζήτηση σχετικά με το τι θα μπορούσε να διασωθεί μετά από πεντακόσια χρόνια από την ενδυμασία ή από το σώμα (*skeleton game*),
 - σκέψη γύρω από τα υλικά κατάλοιπα:
 - επιλογή αντικειμένων για μελέτη,

- *χρήση αντιγράφων (όπου αυτό είναι δυνατό),*
- *προβληματισμός για τη σχέση των αντιγράφων με τα πρωτότυπα,*
- *προβληματισμός για τη συντήρηση των αντικειμένων (λόγοι, φορείς, τεχνικές, δυσκολίες κλπ),*
- *ασκήσεις χρονολόγησης αντικειμένων,*
- *ασκήσεις ταυτοποίησης αντικειμένων,*
- *εντοπισμός προκαταλήψεων,*
- *παρατήρηση, εξήγηση και αξιολόγηση της αλλαγής ή της συνέχειας,*
- *συσχέτιση αντικειμένων με οπτικές και πρακτικές της εποχής τους (φυλετικές, εθνικές, ταξικές, πολιτισμικές κλπ).*

12. Προφορική Ιστορία.

Διαδικασία συνέντευξης.

- *καθορισμός θέματος και στόχων της έρευνας,*
- *ένταξη της έρευνας στο πλαίσιο των ιστορικών συμφραζομένων της:* μελέτη βιβλιογραφίας – έρευνα και άλλων πηγών σχετικών με το θέμα – εξασφάλιση πλαισίου από το οποίο μπορεί να αντληθούν ερωτήματα και μέσα στο οποίο μπορεί να κατανοηθεί η συνέντευξη,
- *έρευνα για πρόσωπα που έχουν σχέση με το ερευνητέο θέμα,*
- *προκαταρκτική επαφή με το πρόσωπο που θα δώσει τη συνέντευξη:* εύρος και είδος γνώσεων για την περίοδο, τα γεγονότα ή τα πρόσωπα – ένταξή του στο ιστορικό πλαίσιο – υποβολή δοκιμαστικών ερωτήσεων,
- *χρήση προκαταρκτικού πρωτοκόλλου συνέντευξης:*
 - *στοιχεία προσώπου που θα πάρει τη συνέντευξη,*
 - *στοιχεία προσώπου που θα δώσει τη συνέντευξη,*
 - *ημερομηνία, ώρα και τόπος συνέντευξης,*
 - *θέμα της συνέντευξης – εστίαση σε ιστορική περίοδο, γεγονότα κλπ,*
 - *σχέση του εξεταζόμενου προσώπου με τα γεγονότα κλπ (άμεση εμπλοκή – άμεση ή έμμεση μαρτυρία),*
 - *σύντομο βιογραφικό σημείωμα του εξεταζόμενου προσώπου (χρόνος και τόπος γέννησης, τόπος κατοικίας, οικογενειακή κατάσταση, εκπαίδευση, επάγγελμα, εθνικότητα, ενδιαφέροντα, στρατολογικά στοιχεία κλπ),*
 - *υπογραφές από τα δύο μέρη της συνέντευξης¹⁶,*
- *προκαταρκτικές παρατηρήσεις – κατάλογος υπενθύμισης:*
 - *έλεγχος απαραίτητου εξοπλισμού (μαγνητόφωνο, σημειωματάριο κλπ),*
 - *έλεγχος συνθηκών περιβάλλοντος όπου θα ληφθεί η συνέντευξη,*
 - *κατάλογος ερωτήσεων,*
 - *δημιουργία κατάλληλου κλίματος για τη λήψη της συνέντευξης,*
 - *παροχή εξηγήσεων για τη διαδικασία της συνέντευξης – διασφάλιση ότι οι προθέσεις και η διαδικασία είναι κατανοητές,*
 - *εγγραφή εισαγωγικών στοιχείων (ονόματα μερών συνέντευξης, τόπος και χρόνος, θέμα),*

¹⁶ Το πρωτόκολλο είναι σκόπιμο να εξασφαλίζει το πρόσωπο που παραχωρεί τη συνέντευξη από τη χρήση των προσωπικών δεδομένων του για σκοπούς άσχετους με την έρευνα, αλλά να προστατεύει και το λήπτη της συνέντευξης και την ίδια την έρευνα.

- οργανόγραμμα έναρξης και εξέλιξης της συνέντευξης,
- λήψη φωτογραφιών πριν ή μετά τη συνέντευξη,
- υποβολή ερωτήσεων:
 - προτιμότερες οι ανοιχτές ερωτήσεις,
 - έναρξη με εύκολες ερωτήσεις σχετικές με τη ζωή και την προσωπικότητα του ατόμου που παραχωρεί τη συνέντευξη, ώστε αυτό να νιώσει άνεση και ασφάλεια,
 - υποβολή μιας ερώτησης κάθε φορά,
 - παροχή του αναγκαίου για την απάντηση χρόνου,
 - αποφυγή καθοδήγησης των απαντήσεων, σχολίων και διακοπών,
 - προσεκτική ακρόαση και υποβολή ερωτήσεων που θα συνεχίζουν ή θα προεκτείνουν την προηγούμενη απάντηση (follow up questions),
 - ενθάρρυνση του προσώπου που δίνει τη συνέντευξη, όταν δυσκολεύεται να απαντήσει ή δείχνει αμήχανο,
 - τροποποίηση της μορφής του ερωτήματος σε περίπτωση που αυτό δεν έχει απαντηθεί με επάρκεια και σαφήνεια ή αποφεύγεται,
 - ευελιξία – αποφυγή έκφρασης διαφωνιών,
 - επαναληπτική υποβολή ερωτημάτων-κλειδιών με διαφορετική μορφή κάθε φορά,
 - ζήτηση διευκρινίσεων ή παραδειγμάτων, όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο,
 - υποβολή των δύσκολων ερωτήσεων προς το τέλος της συνέντευξης,
- ζητήματα κατά τη διαδικασία:
 - βεβαιότητα για την καλή λειτουργία του τεχνολογικού εξοπλισμού και την πιστότητα του ήχου,
 - χρήση εφεδρικού εξοπλισμού σε περίπτωση βλάβης του βασικού,
 - αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων στο περιβάλλον της συνέντευξης,
 - διάλειμμα ή και διακοπή της συνέντευξης, αν αυτό κριθεί αναγκαίο,
 - έκφραση ευχαριστιών προς το άτομο που παραχώρησε τη συνέντευξη και εγγραφή τους στο χρησιμοποιούμενο μέσο.
- εργασία ύστερα από τη συνέντευξη:
 - καταγραφή παρατηρήσεων, σχολίων και εκτιμήσεων για τη διαδικασία και την ουσία της συνέντευξης αμέσως μετά την ολοκλήρωσή της, καθώς και για τις στάσεις ή τις αντιδράσεις του ατόμου που την παραχώρησε,
 - καταλογογράφηση, ταξινόμηση και αρχειοθέτηση της συνέντευξης,
 - απομαγνητοφώνηση και μεταγραφή της συνέντευξης σε γραπτή μορφή σε σύντομο χρονικό διάστημα (διατήρηση διπλού αρχείου για λόγους χρήσης και ασφάλειας)¹⁷,
- αξιολόγηση της συνέντευξης:
 - έλεγχος εγκυρότητας και αξιοπιστίας: εκτιμήσεις με βάση στοιχεία από την προσωπικότητα και το βιογραφικό του προσώπου που παραχώρησε τη συνέντευξη, σύγκριση της συγκεκριμένης συνέντευξης με άλλες ομοειδείς, διασταύρωσή της με άλλες πηγές και βιβλιογραφία,
 - αξιολόγηση περιεχομένων: γνώση και άποψη για γεγονότα και πρόσωπα, αυτοαναπαραστάσεις, ιδεολογία, προκαταλήψεις, στερεότυπα, υπεκφυγές και παραλείψεις, εκδήλωση συναισθημάτων ή άγχους κλπ – συσχέτιση με

¹⁷ Η μεταγραφή της προφορικής συνέντευξης, εκτός από το ότι είναι μια διαδικασία χρονοβόρα και επίπονη, δημιουργεί και μεγάλες δυσκολίες ως προς την πιστότητα της προφοράς ή την αποτύπωση των συναισθηματικών διακυμάνσεων, των αντιδράσεων και της γλώσσας του σώματος του ατόμου που την παραχώρησε.

αφηγηματική δομή – λογική συνοχή και αλληλουχία ή λογικά άλματα και αντιφάσεις – τήρηση ή μη της χρονικής ακολουθίας,

- βαθμός ανταπόκρισης στις ερωτήσεις,
- κλίμα συνέντευξης,
- ανταπόκριση συνέντευξης στο θέμα της έρευνας – σημασία πληροφοριών.

13. Συμβολή των ιστορικών πηγών στη διδασκαλία.

Σήμερα, θεωρείται δεδομένο ότι οι ιστορικές πηγές συμβάλλουν:

- ο στην αντιμετώπιση της ανίας και της παθητικότητας που προκαλούν στους μαθητές ο μονόλογος των εκπαιδευτικών και η εστίαση στην αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων,
- ο στη δραστηριοποίηση κινήτρων μάθησης, την ελκυστικότητα της γνώσης και την ικανοποίηση της περιέργειας και των ενδιαφερόντων των παιδιών και των νέων,
- ο στην υπέρβαση των αδυναμιών που παρουσιάζουν οι παλιότερες θεωρίες και πρακτικές για τη μεταβίβαση της μάθησης, οι οποίες εδράζονται στο λόγο των εκπαιδευτικών για τη μεταφορά στους μαθητές σώματος έτοιμων γνώσεων, συγκροτώντας έτσι τη «μεγάλη παράδοση του ενεργητικού διδακτισμού»¹⁸,
- ο στην προώθηση της ενεργητικής, ερευνητικής και ανακαλυπτικής μάθησης, η οποία, σύμφωνα με τα πορίσματα της γνωστικής ψυχολογίας, θεωρείται πιο αποτελεσματική, εφόσον μέσω αυτής της διαδικασίας αποδίδεται νόημα στη γνώση (= σύνδεση της νέας γνώσης με την προηγούμενη, αναγνώρισή της ως τμήματος συσχετιζόμενων πληροφοριών και οργάνωσή της γύρω από βασικές έννοιες). Η μαθησιακή πρόοδος, μάλιστα, επαυξάνεται, όταν οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να χρησιμοποιούν περισσότερες αισθήσεις, δεν συσκοτίζονται από πληθωρικές λεπτομέρειες, μαθαίνουν σε πολλαπλό περιβάλλον, έχουν το χρόνο να αφομοιώνουν τη γνώση εστιάζοντας σε ουσιώδη μάθηση, δηλαδή σε έννοιες-κλειδιά, βασικά περιεχόμενα και διαδικασίες, και εξασκούνται συχνά στην ανάλυση των πηγών και στην εξήγηση των διαφορετικών ερμηνειών,
- ο στον εκδημοκρατισμό της διδακτικής πράξης και στην ελευθερία της σκέψης,
- ο στην αποφυγή της μονολιθικότητας, του δογματισμού και των ιδεολογικών καταχρήσεων της ιστορίας,
- ο στην ανάπτυξη αναλυτικών και ερμηνευτικών δεξιοτήτων, που είναι εντελώς απαραίτητες για τη βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος,
- ο στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, τη συγκρότηση ιστορικής συνείδησης και τη διαμόρφωση σκεπτόμενων πολιτών, που θα είναι προετοιμασμένοι για την πραγματική ζωή, ικανοί να αντιμετωπίζουν προβλήματα, να κατανοούν τον κόσμο και τις ραγδαίες αλλαγές και να αξιολογούν κριτικά τις ποικίλες πληροφορίες,
- ο στην ανακάλυψη των σχέσεων μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, καθώς και στην κριτική εξέταση των ιδεολογικών και ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και οπτικών με τις οποίες το εκάστοτε παρόν ερμηνεύει το παρελθόν,

¹⁸ Η «μεταβίβαση της μάθησης» μπορεί να είναι: α) θετική ή αρνητική, β) έμμεση ή άμεση και γ) εξειδικευμένη ή όχι.

- ο στην ενίσχυση της ιστορικής φαντασίας και της «ενσυναίσθησης»,
- ο στην αίσθηση αμεσότητας, αυθεντικότητας, ρεαλισμού και ζωντάνιας κατά την εξέταση του ιστορικού παρελθόντος (= κατανόηση «εκ των έσω», κλίμα εποχής), καθώς και στην ευαισθητοποίηση απέναντι στα ιστορικά κατάλοιπα,
- ο στη σύζευξη της θεωρίας με τα γεγονότα, στην κατανόηση και την κριτική ανάλυση των διάφορων τρόπων τεκμηρίωσης και ερμηνειών των γεγονότων, και στην εξήγηση των διαφορετικών μορφών και τύπων ιστορικής αφήγησης,
- ο στην κατανόηση των βασικών ιστορικών εννοιών, π.χ. του ιστορικού χρόνου στην ποικιλότητά του, της αλλαγής, της συνέχειας, της αιτιακής εξήγησης, της ιστορικής αναλογίας και σύγκρισης, της περιοδολόγησης κλπ,
- ο στην ανακάλυψη της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ των ποικίλων ιστορικών αναπαραστάσεων, των νοημάτων και των χρήσεών τους με την ιστορική σκέψη και έκφραση,
- ο στην αντιμετώπιση αντικρουόμενων πρωτογενών πηγών και ιστοριογραφικών ερμηνειών, στον εντοπισμό προκαταλήψεων και στερεοτύπων, στη διαχείριση των αντιφάσεων, της αμφιβολίας και της αβεβαιότητας κατά την προσέγγιση των πηγών και των ιστοριογραφικών έργων, στην επίλυση προβλημάτων, καθώς και στην αδογμάτιστη και πολυπρισματική προσέγγιση συγκρουσιακών ιστορικών θεμάτων και τη διαμόρφωση προσωπικής άποψης,
- ο στην κατανόηση της φύσης των ιστορικών πηγών (= ίχνη του παρελθόντος όχι μαρτυρίες με αυτόματο τρόπο) και των τρόπων αξιοποίησής τους για την εξαγωγή συμπερασμάτων, πράγμα που προϋποθέτει τη χρήση ευρύτατης ποικιλίας πηγών, τη μύηση στη μεθοδολογία και τις πρακτικές των ιστορικών, και την ανάπτυξη αναλυτικών και ερμηνευτικών δεξιοτήτων,
- ο στην κατανόηση του παρόντος υπό το πρίσμα του παρελθόντος μέσα από τη μελέτη μακράς ιστορικής περιόδου ή θέματος στην εξέλιξή του,
- ο στην καλλιέργεια του «ιστορικού γραμματισμού» (historical literacy), πάντα σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του «αφηγηματικού γραμματισμού» (narrative literacy) και των αναγνωστικών δεξιοτήτων των μαθητών.

Παρά τις έντονες διαφωνίες του παρελθόντος και τα σχετικά προβλήματα η χρήση των πηγών στο μάθημα της Ιστορίας θεωρείται πλέον στοιχείο “*sine qua non*” για τα σύγχρονα προγράμματα σπουδών και τη διδακτική μεθοδολογία. Μάλιστα, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες υποστηρίζεται ότι:

- ο οι πηγές αποτελούν τα καλύτερα χαρακτηριστικά των διδακτικών εγχειριδίων,
- ο σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες η ανάλυση και η ερμηνεία γραπτών και άλλων πηγών, καθώς και η εξέταση των ερμηνειών για τα γεγονότα, αποτελεί βασικό συστατικό της διδακτικής μεθοδολογίας, η οποία στις χώρες της ΒΔ Ευρώπης είναι προσανατολισμένη σε ενεργητικές και ερευνητικές μεθόδους μάθησης, π.χ. στην επίλυση προβλημάτων¹⁹,

¹⁹ Τα στοιχεία αυτά προέκυψαν από ένα μεγάλο ερευνητικό πρόγραμμα που διεξήχθη μεταξύ των ετών 1994 και 1995 με δείγμα 32.000 μαθητές 15 ετών από 27 ευρωπαϊκές χώρες, βλ. Signe Barschdorff (1997), “The Youth and History Project: presentation”, in: *Euroclio Bulletin n. 8*: Bodo von Borries (2000), “Methods and Aims of Teaching History in Europe. A Report on Youth and History”, in: P. N. Stearns – P. Seixas – S. Wineburg (eds), *Knowing, Teaching and Learning History. National and International Perspectives*, New York – London: New York University Press: Joke van der Leeuw-Roord [ed], (1998), *The State of History Education in Europe. Challenges and Implications of the Youth and History-survey*, Hamburg: New Euroclio – Koerber Stiftung Publications: “The Youth and History Project Seminar in Pecs, Hungary, Sept. 17-21, 1997: Challenges and Implications for the Teaching and Learning of History” (1997/98), in: *Euroclio Bulletin n. 9*: *Youth and History. The*

- οι μαθητές, από μικρή ακόμη ηλικία, μπορούν να μάθουν με τη συστηματική άσκηση να χρησιμοποιούν ιστορικές πηγές βάση και ιστοριογραφικά κείμενα, για να εξετάζουν τα αίτια και τις συνέπειες των ιστορικών γεγονότων και της ιστορικής αλλαγής, να προσεγγίζουν διαφορετικές οπτικές και να συζητούν τις πιθανές αιτίες των διαφορετικών ερμηνειών,
- οι γραπτές, ιδιαίτερα, πηγές και τα ιστοριογραφικά έργα μπορεί να αναλυθούν και να κατανοηθούν σε βάθος, όταν είναι ενταγμένα στο κατάλληλο ιστορικό και εννοιολογικό πλαίσιο,
- οι οικογενειακές, πολιτισμικές και πολιτικές επιρροές στη διδασκαλία και οι συνακόλουθες προστριβές για το ποια ιστορική ερμηνεία είναι ορθότερη και προτιμότερη μπορεί να περιοριστούν μόνο με την εμβάθυνση στην ιστορική ύλη (άρα στις πηγές και τις αφηγήσεις), την ανοιχτή συζήτηση στην τάξη και την έκφραση των απόψεων των μαθητών. Η επικοινωνία με την επιστημονική κοινότητα, η υιοθέτηση επιστημονικών κριτηρίων και διαδικασιών για την επεξεργασία των ιστορικών θεμάτων ή γεγονότων, η εφαρμογή ενεργητικών μεθόδων διδασκαλίας, πάντα με την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών, η συστηματική μελέτη πηγών και ιστοριογραφικών κειμένων θεωρείται πως μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην ακαδημαϊκή και τη σχολική ιστορία, να διευκολύνει τη μάθηση και να αναπτύξει την ιστορική σκέψη. Γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητη η πρόωμη μύηση των μαθητών στη χρήση και την αξιοποίηση των ιστορικών πηγών τόσο μέσα στο σχολείο όσο και έξω από αυτό με μεθοδικά σχεδιασμένες δραστηριότητες,
- για την κριτική προσέγγιση του παρελθόντος δεν αρκούν η χρήση πηγών και ιστοριογραφικών έργων και η εφαρμογή ενεργητικών μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης, αλλά απαιτείται και η γνώση των προηγούμενων γνώσεων και εμπειριών των μαθητών, η διακρίβωση των ενδιαφερόντων τους, καθώς και η προσεκτική συσχέτιση των γεγονότων και των ερμηνειών του παρελθόντος με τις οπτικές και τις αντιλήψεις του παρόντος,
- η κριτική προσέγγιση αντικρουόμενων ιστορικών πηγών και ερμηνειών, ο εντοπισμός ομοιοτήτων και διαφορών ανάμεσα τόσο στα γεγονότα όσο και τις ερμηνείες τους (συγκρίσεις), η εξέταση συγκρουσιακών θεμάτων, η χρήση και η αξιολόγηση πολλαπλών αφηγήσεων είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την αποτελεσματικότητα της μάθησης, την ενίσχυση των γνωστικών ικανοτήτων και την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης των μαθητών,
- αν και η αξιοποίηση ευρείας ποικιλίας πηγών, σε συνδυασμό με εξωσχολικές δραστηριότητες, είναι σημαντικός παράγοντας για την ιστορική κατανόηση, αυτή, καθώς και η διαχείριση της ιστορικής αβεβαιότητας προϋποθέτουν την καλλιέργεια των αναγνωστικών δεξιοτήτων και τη μεθοδική μελέτη γραπτών πηγών και ιστοριογραφικών κειμένων.

14. Βασικές αρχές της μάθησης.

- συμμετοχική – συνεργατική μάθηση: πρέπει να αποτελεί βασική στρατηγική της διδασκαλίας, γιατί οι μαθητές έχουν ανάγκη από τους «άλλους», για να

μαθαίνουν μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, της ανταλλαγής απόψεων και εμπειριών, της συμφωνίας ή της διαφωνίας και της έκθεσής τους στην κριτική των συμμαθητών τους:

- *ενεργητική, ερευνητική και ανακαλυπτική μάθηση*: οι μαθητές πρέπει σταδιακά να εισάγονται σε διαδικασίες και δραστηριότητες τέτοιες που να ευνοούν την αναζήτηση και την έρευνα (προσδιορισμός θέματος, διατύπωση υποθέσεων και βασικών ερωτημάτων, αναζήτηση, εύρεση και επιλογή υλικού, ανάλυση και ερμηνεία, σύγκριση, αξιολόγηση, εξαγωγή συμπερασμάτων, γενίκευση, σύνθεση, επιβεβαίωση ή απόρριψη αρχικών υποθέσεων) και να συγκρίνουν τα δικά τους πορίσματα με εκείνα των ειδικών. Αν και οι μαθητές είναι δύσκολο να φτάσουν σε συμπεράσματα σαν κι αυτά των ειδικών, η διαδικασία για την ανακάλυψη της γνώσης τους φέρνει κοντά στο επιστημονικό παράδειγμα, που αντιτίθεται βέβαια στην προσφορά της έτοιμης «σχολικής επιστήμης».
- *αυθεντική μάθηση και εμπειρία*: η εμπειρία δίνει στους μαθητές την ευκαιρία να έρθουν σε άμεση επαφή με γεγονότα, αντικείμενα, διαφορετικούς τρόπους σκέψης, διαδικασίες και φαινόμενα μέσα σε αυθεντικό μαθησιακό περιβάλλον (π.χ. αναζήτηση υλικού και έρευνα σε αρχεία ή βιβλιοθήκες, επιτόπια έρευνα σε μουσεία ή ιστορικούς τόπους), με αποτέλεσμα να παράγουν νέα γνώση.
- *δημιουργικότητα*: αναφέρεται σε οτιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί ότι επιτρέπει την έκφραση και την έκθεση των συμπερασμάτων της έρευνας ή προεκτείνει τη γνώση πέρα από τα δεδομένα (π.χ. συγγραφή εργασίας με βάση γραπτές ή άλλες πηγές, έκθεση φωτογραφίας, δημιουργία βίντεο για μια περιήγηση και έρευνα σε μουσείο, δημιουργία μαθητικού περιοδικού με ιστορικά θέματα).
- *υποστηρικτικό μαθησιακό περιβάλλον*: η μάθηση είναι αποτελεσματική, όταν συντελείται μέσα σε κατάλληλες συνθήκες και με τη βοήθεια των αναγκαίων μέσων και οδηγιών (π.χ. καθοδήγηση μαθητών για ανακάλυψη γνώσης μέσα σε μία χαρτοθήκη ή με τη χρήση κινηματογραφικών ταινιών).
- *επίλυση προβλημάτων*: αποτελεί βασικό στοιχείο όλων σχεδόν των θεωριών μάθησης που προέρχονται από το χώρο της Γνωστικής Ψυχολογίας. Στη βάση της βρίσκεται το πρόγραμμα *GPS* (General Problem Solver), που επέδρασε σημαντικά στις κατευθύνσεις της Γνωστικής Ψυχολογίας. Κύριες φάσεις της σχετικής διαδικασίας είναι η κατανόηση του προβλήματος με την υποδιαίρεσή του σε μικρότερα προβλήματα (ζητούμενα, δεδομένα, πορεία), η εφαρμογή γνωστών κανόνων και διαδικασιών στα άγνωστα, η επινοητικότητα και η ευρηματικότητα, ο έλεγχος και η λειτουργική αξιολόγηση των προτεινόμενων λύσεων²⁰. Στην περίπτωση των μαθητών η διαδικασία αυτή θα μπορούσε να σχηματοποιηθεί ως εξής:

Περιγραφή προβλήματος	
	<i>Ο μαθητής συγκροτεί ένα προκαταρκτικό σχέδιο</i>
Αναζήτηση πληροφοριών και αξιοποίηση δεδομένων	
	<i>Ο μαθητής δημιουργεί μια «θύελλα ιδεών», με σκοπό να οδηγηθεί σε διάφορες λύσεις, από τις οποίες θα επιλέξει την προσφορότερη</i>
Σύνθεση	
	<i>Ο μαθητής επιθυμεί να δοκιμάσει νέες λύσεις, τροποποιώντας</i>

²⁰ Για την επίλυση προβλημάτων βλ. και Wikipedia, the free encyclopedia (2004), στο: en.wikipedia.org/wiki/Problem_solving, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

	τις προηγούμενες
	Ο μαθητής κάνει ερωτήσεις, όταν δεν καταλαβαίνει κάτι
	Ο μαθητής ακούει τις υποδείξεις του δασκάλου για βελτίωση
Αξιολόγηση	
	Ο μαθητής αναζητά σημεία ή στοιχεία που μπορεί να βελτιώσει

15. Στρατηγικές διδασκαλίας με τη χρήση πηγών.

A'. Στοχοθετική στρατηγική:

Φάσεις στοχοθετικής στρατηγικής	
1. Ψυχολογική – γνωσιολογική προετοιμασία	
1. ανάκληση προηγούμενης γνώσης	
2. ένταξη της νέας ύλης στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο	
3. πρόκληση κατάστασης προβληματισμού – δημιουργία κατάστασης δεκτικότητας	
4. διατύπωση διδακτικών στόχων	
2. Παρουσίαση δεδομένων – διατύπωση υποθέσεων	
1. παρουσίαση δεδομένων	
2. έλεγχος κατανόησης των πληροφοριών	
3. διατύπωση υποθέσεων – επιλογή πιθανών λύσεων	
4. καθοδήγηση ενεργειών	
3. Επεξεργασία πληροφοριών με βάση την ταξινόμια του Bloom	
1. επεξεργασία πληροφοριών – έλεγχος υποθέσεων	
2. γενικεύσεις – συμπεράσματα	
4. Εφαρμογή και μεταφορά της νέας γνώσης	
1. εφαρμογή της νέας μάθησης	
2. μεταφορά της νέας μάθησης (προέκταση της γνώσης)	
5. Ανατροφοδότηση και ανακεφαλαίωση	
1. ανατροφοδότηση (υποβολή ερωτήσεων, ασκήσεις)	
2. ανακεφαλαίωση των βασικών σημείων του μαθήματος	
3. απάντηση στον αρχικό προβληματισμό (βλ. φάση 1.3)	
6. Αξιολόγηση	
1. αξιολόγηση της διδασκαλίας και της μάθησης	
2. αξιολόγηση των μαθητών	

Σημείωση:

με βάση το παραπάνω σχήμα πηγές μπορεί να χρησιμοποιηθούν σε όλες σχεδόν τις φάσεις της διδασκαλίας εκτός από τις 1.2, 1.4, 5.3 και 6.1.

B'. Στρατηγική διδασκαλίας μεταξύ στοχοθεσίας και κονστρουκτιβισμού:

Γνώση των ενδιαφερόντων των μαθητών με σκοπό την αυτονομία και την εξαγωγή συμπερασμάτων στηριγμένων στην ιστορική – πολιτική πραγματικότητα		
Φάση 1	Διδακτικές ενέργειες – μέσα	Βασικός στόχος

Ανάπτυξη υποθέσεων εργασίας	- εισαγωγή – σχέση των μαθητών με το θέμα - πρωταρχική κοινωνική συσχέτιση με το αντικείμενο – διατύπωση υποθέσεων - μέσα διδασκαλίας = διδακτικό εγχειρίδιο, πηγές	Οπτική των σχέσεων
Οικοδόμηση εναλλακτικών υποθέσεων		
Φάση 2	Διδακτικές ενέργειες – μέσα	Βασικός στόχος
Ιστορική κατανόηση και εξήγηση	- διασάφηση διδακτικών μεθόδων - συλλογή και επιλογή υλικού - εργασία με πηγές – ερμηνεία πηγών στη βάση της κριτικής-ερμηνευτικής μεθόδου - διαδικασία ιδεολογικής κριτικής	Οπτικές των περιεχομένων – επιστημονική και μαθησιακή διαδικασία
<i>Οφέλη από μαθησιακή σκοπιά: σχεδιασμός τάσεων καταρχήν ανοιχτός</i>		
Φάση 3	Διδακτικά – μαθησιακά αποτελέσματα	Βασικοί στόχοι
Συσχέτιση πράξεων και γεγονότων	- απόδειξη των υποθέσεων - δυνατότητα αναθεώρησης των υποθέσεων - συμπεράσματα σε σχέση με πιθανότητα μελλοντικής δράσης	Οπτικές σχέσεων με συνεκτίμηση της οπτικής των περιεχομένων – επικοινωνιακή αρμοδιότητα (ρόλοι)

Γ'. Στρατηγική για την κριτική προσέγγιση και την παιδαγωγική αξιοποίηση των πηγών:

- ο σχολιασμός των πηγών:

περιγραφή των πηγών, δηλαδή επισήμανση των πληροφοριών που περιέχουν	κινητοποίηση γνωστικών συστημάτων και μεμονωμένων γνώσεων
--	---

έτσι ώστε

να προσφερθεί μια εξήγηση σχετικά μ' αυτές, δηλ. να συνδυαστούν οι πληροφορίες που παρέχουν με τις κατάλληλες γνώσεις	να τοποθετηθούν σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο και να προσδιοριστούν σε σχέση με το δημιουργό τους	να προσδιοριστεί και να αξιοποιηθεί η φύση τους
---	---	---

με στόχο

να καταδειχθούν τα όρια και η αξία των πηγών, δηλαδή να υποβληθούν οι πηγές σε διαδικασία κριτικής επεξεργασίας

- ο σύνθεση ιστορικών κειμένων:

- επικοινωνιακός χαρακτήρας: κανόνες παρουσίασης – τίτλος, διάρθρωση (διαίρεση σε μέρη που εντοπίζονται εύκολα και έχουν συνοχή), ορθότητα σύνταξης, πληρότητα, επισημάνσεις (υπογραμμίσεις, πλαισιώσεις κλπ) και συνοδευτικό υλικό συνδεδεμένο με το κείμενο και τοποθετημένο στην κατάλληλη θέση),
- θέμα: οριοθέτηση (χρόνος, τόπος, ιστορικά πρόσωπα, κοινωνίες, κοινωνικές ομάδες, πράξεις κλπ), αναζήτηση τεκμηρίων (πηγές, ιδέες ιστορικών),
- περιεχόμενο: αποσπάσματα καταλοίπων του παρελθόντος, ιδέες ιστορικών, προσωπικές απόψεις, οργάνωση πληροφοριών και ιδεών,
- υλοποίηση: ανασύσταση του παρελθόντος, κατανόηση και εξήγηση,

- πηγές, σχήματα, παραθέματα: παράθεση γραπτών ή παραστατικών πηγών ως παραδειγμάτων, αναγκαίας και λειτουργικής εικονογράφησης, αποδεικτικού στοιχείου, υπογράμμισης σημαντικής πληροφορίας ή άποψης.

Δ'. Στρατηγική διδασκαλίας με στόχο την ανάπτυξη της γλωσσικής ικανότητας των μαθητών:

1. Ανάλυση ρόλου ειδικών
<i>Οι μαθητές τοποθετούνται σε ομάδες «ειδικών» που εξετάζουν διαφορετικές πτυχές ενός θέματος. Στη συνέχεια αναδιοργανώνονται σε βασικές ομάδες με στόχο να μπορεί η καθεμιά να αντλεί στοιχεία από τις γνώσεις ενός «ειδικού»</i>
2. Ομάδες αντιπροσώπων
<i>Ζητείται από τις ομάδες να συζητήσουν διαφορετικές πτυχές ενός θέματος και στη συνέχεια κληρώνονται σε νέες ομάδες. Κάθε νέα ομάδα αποτελείται από αντιπροσώπους κάθε αρχικής ομάδας</i>
3. «Ομιλούντα» έγγραφα
<i>Δίνεται στους μαθητές μία γραπτή πηγή και εκείνοι:</i> <ul style="list-style-type: none"> • συζητούν τι θα μπορούσε να έχει συμβεί πριν ή μετά τα ιστορούμενα γεγονότα • καταρτίζουν ένα σενάριο με σκηνές που βασίζονται στην πηγή • περιγράφουν στους υπόλοιπους συμμαθητές τους την τύχη της πηγής από την εποχή της δημιουργίας της μέχρι σήμερα
4. Υπόδυση «ειδικών»
<i>Ορισμένοι υιοθετούν το ρόλο ενός ειδικού, π.χ. ιστορικού, αρχαιολόγου, αρχειονόμου, εφόρου μουσείου. Τους δίνεται ένα μέρος από κάποια συλλογή πηγών και τους ανατίθεται το καθήκον να περιγράψουν πώς θα μπορούσε οι πηγές αυτές να αποτελέσουν ένα ενδιαφέρον έκθεμα.</i>
5. Σχολιασμός
<i>Χρήση ταινιών επικαίρων χωρίς το σχολιασμό τους ή χαρακτηριστικών ή φωτογραφιών κλπ, με σκοπό να επινοήσουν οι μαθητές το δικό τους σχολιασμό.</i>
6. Θέση ευθύνης - δραματοποίηση
<i>Ένας μαθητής που αναλαμβάνει το ρόλο του εκπαιδευτικού διεξάγει έρευνα για ένα σημαντικό ιστορικό πρόσωπο και στη συνέχεια οι υπόλοιποι μαθητές του θέτουν ερωτήσεις σχετικά με τις πράξεις και τις ιδέες αυτής της προσωπικότητας.</i>
7. Συνεργατικές δραστηριότητες
<i>Συγκρότηση ομάδων δραστηριοτήτων, με σκοπό τη δημιουργία μιας παρουσίασης ή μιας έκθεσης (= προϊόν κατανόησης).</i>

Ε'. Στρατηγική με στόχο την ανάπτυξη των γραπτών δραστηριοτήτων και της ερευνητικής διαδικασίας:

1. Διευκρίνιση καθήκοντος και συλλογή πληροφοριών	
- Στόχοι = ανάλυση του καθήκοντος συσσώρευση πληροφοριών	<i>ημερολόγια, σημειώσεις, παραφράσεις, έρευνες, φόρμες</i>
2. Ερμηνεία των δεδομένων	
- Στόχοι = εκτίμηση πιθανών ερμηνειών των δεδομένων	<i>σχεδιαγράμματα πορείας, χρονοδιαγράμματα, φανταστικές συνεντεύξεις, άρθρα εφημερίδων, σύντομα κείμενα που παρουσιάζουν μια γνώμη, σύγκριση ερμηνειών</i>
3. Συλλογή πρόσθετων δεδομένων – οργάνωση και εκτίμηση των δεδομένων	
- Στόχοι = επεξεργασία – προσθήκη πληροφοριών	<i>περιλήψεις πηγών, αναφορές, έρευνες, σημειώσεις, πίνακες</i>
4. Εξαγωγή συμπερασμάτων	

- Στόχοι = διατύπωση προσωπικών κρίσεων στηριγμένων σε τεκμήρια που να τις αιτιολογούν	ημερολόγια, επιχειρήματα από περιλήψεις, προσχέδια αναφορών, προσχέδια δοκιμίων
5. Παρουσίαση συμπερασμάτων	
- Στόχοι = παρουσίαση και έκθεση συμπερασμάτων στην τάξη ή σε άλλη τάξη ή σε ευρύτερο κοινό	αναφορές, δοκίμια, διάλογοι – σύντομα μονόπρακτα, μικρές διαλέξεις, αφίσες, σχεδιαγράμματα, χάρτες, κατασκευή μοντέλων κλπ

ΣΤ'. Διαλεκτική στρατηγική διδασκαλίας:

- περιεχόμενα:
 - διακρίβωση γνωστών πληροφοριών (ανάκληση γνώσεων),
 - συγκεκριμενοποίηση βασικών θέσεων,
 - καθορισμός το βασικού προβλήματος ή θέματος,
 - επεξήγηση και συμπλήρωση σχέσεων μεταξύ πληροφοριών, εννοιών κλπ,
 - εφαρμογή σε ειδικές περιπτώσεις,
- διαδικασίες:
 - χρήση ερευνητικής και ανακαλυπτικής λειτουργίας με βάση πηγές,
 - χρήση εναλλακτικών μεθόδων προσέγγισης (εναλλακτικές οπτικές και ερμηνείες),
 - εντοπισμός και διευθέτηση των λαθών των μαθητών,
 - πρόκληση απορηματικής κατάστασης,
 - αναζήτηση παρακαμπτήριων οδών – παροχή επεξηγήσεων (καθοδήγηση),
- διδακτικό κλίμα: συνέντευξη εκπαιδευτικού – μαθητών, ελεύθερη επικοινωνία,
- προσδοκώμενα αποτελέσματα:
 - ικανότητα διατύπωσης υποθέσεων,
 - κριτική αξιοποίηση πηγών,
 - πολυπρισματική εξέταση θέματος,
 - αντιμετώπιση ιστορικών προβλημάτων – διαμόρφωση πιθανών λύσεων,
 - διατύπωση αξιολογικών κρίσεων,
 - ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων.

Ζ'. Ερευνητική στρατηγική:

- «ο μαθητής ως ερευνητής» (*student as worker*):
 - εξασφάλιση περιβάλλοντος κοινωνικής αλληλεπίδρασης (υποστηρικτικό),
 - μάθηση μέσω «αυθεντικών» επιστημονικών δραστηριοτήτων και μέσα στο πλαίσιο της τάξης (*authentic disciplinary activities*),
- πορεία της διδασκαλίας:
 - έναρξη μαθήματος με συζήτηση γύρω από τις απόψεις των μαθητών πάνω στο θέμα,
 - αποφυγή ιστοριογραφικής εισαγωγής²¹,
 - σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο,
 - διατύπωση μεθοδολογικών στόχων και σχεδιασμός δραστηριοτήτων (ιστορικά πρόσωπα, γεγονότα, τρόποι σκέψης των ιστορικών),

²¹ Η πρόταξη ιστοριογραφικών κειμένων κατά τη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία χαρακτηρίζεται ως “διαβολομηχανή”, γιατί θεωρείται ότι ακυρώνει την ερευνητική και ανακαλυπτική διαδικασία, βλ. D. Shemilt (1983), “The Devil’s Locomotive”, in: *History and Theory* 224, pp. 1-18 και M. Cole (1996), *Cultural Psychology: A Once and Future Discipline*, Cambridge – Massachusetts:

- έμφαση στη διαφοροποίηση μεταξύ ιστορίας-παρελθόντος και ιστορίας-ερμηνείας/αφήγησης,
- πορεία εργασίας (διανοητικός χάρτης):
 - το μη ορατό παρελθόν → πρέπει να αφήσει ίχνη – κατάλοιπα (= ορατό παρελθόν),
 - ο ιστορικός
 - α) αναζητά, συλλέγει, αναλύει και οργανώνει τα ίχνη του παρελθόντος,
 - β) μετατρέπει τα ίχνη σε τεκμήρια και στη συνέχεια δημιουργεί την ιστορία - αφήγηση (κατασκευάζει μια διανοητική αναπαράσταση του παρελθόντος),
 - το κοινό
 - α) διαβάζει, μαθαίνει και αναδιηγείται τις αναπαραστάσεις των ιστορικών,
 - β) δημιουργεί τις δικές του αναπαραστάσεις,
- σύγκριση και αξιολόγηση των εμπειριών και των ερμηνειών των μαθητών με τα γεγονότα,
- δημιουργία νοήματος,
- ανάληψη ρόλου του «ιστορικού-ερευνητή» από ομάδες μαθητών - υποβολή ερωτημάτων από μαθητές σε άλλους γύρω από την ανάλυση, την ερμηνεία και την ιστορική αξία πηγών,
- συζήτηση σε ομάδες και στην τάξη,
- έκφραση – παρουσίαση των απόψεων και των θέσεων των μαθητών:
 - δημιουργία σχολικού περιοδικού ιστορίας,
 - σύνθεση αφηγηματικών κειμένων,
 - μελέτη ιστοριογραφικών κειμένων – σχολιασμός – κριτική,
 - διαμόρφωση ιστορικών διαλόγων,
 - αναστοχασμός – μετααξιολόγηση (κείμενο),
 - δημιουργία «ερευνητικής κοινότητας»,
 - κατασκευή αντικειμένων – δημιουργία εκθέσεων.

Η'. Στρατηγική για τη διδασκαλία «συγκρουσιακών» θεμάτων:

- σκοπός:
 - συμβολή στην κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στην ιστορία, την πολιτική και την κοινωνία (παρελθόν, παρόν, μέλλον),
 - ενίσχυση του ενδιαφέροντος για την ιστορία,
 - συμβολή στη δημιουργία «ανοιχτού», νηφάλιου και ερευνητικού κλίματος (open-climate classes),
- επιλογή βασικής στρατηγικής:
 - αποστασιοποίηση: επιλογή θέματος σχετικού με συγκρούσεις σε άλλες εποχές ή περιοχές – προσεκτική αναζήτηση ιστορικών αναλογιών με τα σύγχρονα γεγονότα
 - ενσυναίσθηση,
 - ερευνητική διαδικασία,
- ανάλυση «ιστορικής» γλώσσας: ψευδείς αναλογίες, στερεότυπα, ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας (π.χ. «τα μαθήματα της ιστορίας»), συγκινησιακή χρήση της γλώσσας, στρεβλώσεις, αποσιωπήσεις, προκαταλήψεις αποδεκτών κλπ,
- χρήση αντικρουόμενων πηγών – συστηματική κριτική προσέγγιση:
 - τι συνέβη;
 - πώς συνέβη;
 - ποιοι άρχισαν τη σύγκρουση;
 - ποιοι είχαν δίκιο;
 - ποιοι είχαν περισσότερες και καλύτερες ευκαιρίες να το αποδείξουν;

- ποιοι υπήρξαν πιο εκλεκτικοί και προσεκτικοί ως προς τους ισχυρισμούς τους;
 - διάκριση των σχετικών πληροφοριών για το «πριν» από τις άσχετες,
 - εντοπισμός των περισσότερο έγκυρων και αξιόπιστων πηγών,
 - αναγνώριση πληροφοριακών κενών,
 - εντοπισμός και αξιολόγηση των προκαταλήψεων που έχουν οι δημιουργοί των πηγών,
 - εντοπισμός και ταξινόμηση ομοιοτήτων και διαφορών που παρουσιάζουν διάφορες πτυχές του θέματος,
 - εξαγωγή συμπερασμάτων,
- ο δημιουργική φάση: εργασίες μαθητών με θέμα την ανθρωπιστική διάσταση των συγκρούσεων – προτάσεις για το πώς θα μπορούσε να είχαν αποφευχθεί οι συγκεκριμένες συγκρούσεις ή πώς θα αποφευχθούν άλλες παρόμοιες στο μέλλον²².

Θ'. Στρατηγική διδασκαλίας για την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης:

Πρόκειται για μια από τις πιο ολοκληρωμένες στρατηγικές διδασκαλίας με χρήση πηγών, μολονότι δεν εφικτό να εφαρμοστεί σε σταθερή βάση στη σχολική τάξη λόγω του περιορισμένου διδακτικού χρόνου. Τα βασικά στοιχεία και χαρακτηριστικά αυτής της στρατηγικής είναι τα ακόλουθα:

- ο 1) Χρήση πηγών σε τρία διαδοχικά στάδια:
 - πηγή «πρώτου βαθμού» (first order): πρόκειται για πηγή πάνω σ' ένα θέμα στην οποία και εστιάζεται η διδασκαλία (core document). Στη φάση αυτή η διδασκαλία διεξάγεται με τη μορφή του κατευθυνόμενου διαλόγου και τη χρήση ανοιχτών ερωτήσεων,
 - πηγές «δεύτερου βαθμού» (second order): είναι πηγές (3-5) σχετικές με το θέμα, που δίνονται στους μαθητές με σκοπό την περαιτέρω διερεύνηση των πληροφοριών που αντλούνται από την πρώτη πηγή. Ορισμένες από τις πηγές αυτές πρέπει να είναι σχετικές με τις ιδέες της πρώτης (υποστήριξη), ενώ οι υπόλοιπες αντιτιθέμενες (αμφισβήτηση). Με τον τρόπο αυτό είναι εφικτό να κατανοηθούν διαφορετικές αποχρώσεις του παρελθόντος,
 - πηγές «τρίτου βαθμού»: αναζήτηση από τους μαθητές πηγής ή πηγών που είναι σχετικές με την πρώτη με σκοπό την ανάλυση, τη συσχέτιση και την παρουσίασή τους.
- ο 2) Επιλογή πηγών α' και β' «βαθμού»:
 - κριτήρια επιλογής για την πηγή του α' «βαθμού»:
 - α) ιστορική αξία: επειδή η επιλογή των πηγών είναι πράξη ερμηνείας, που επηρεάζει τη διδασκαλία και κατευθύνει τη συζήτηση, είναι απαραίτητο η βασική πηγή να αναφέρεται στον πυρήνα του ιστορικού θέματος ή της περιόδου,
 - β) συνεισφορά της πηγής στην ιστορική γνώση και την καλλιέργεια της σκέψης των μαθητών: η πηγή πρέπει να εκφράζει με τόση ζωνρότητα μια θέση, ώστε να δημιουργείται ενδιαφέρον για την αναζήτηση άλλων που θα την υποστηρίξουν ή θα την αμφισβητούν,

²² Σχετικά με τη διδασκαλία συγκρουσιακών θεμάτων επισημαίνεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης ότι το κρισιμότερο ζήτημα είναι η ύπαρξη ισχυρής πολιτικής και κοινωνικής βούλησης και στήριξης, βλ. Maria Luisa de Bivar Black (2001), Report: Regional Teaching Seminar on "Teaching materials: controversial and sensitive issues, multiperspectivity", Ohrid 6-8 May 2001, στο: www.coe.int ή στο: www.stabilitypact.org.

- κριτήρια επιλογής για τις πηγές του β' «βαθμού»: παρόμοια με της α',
- ερωτήματα κατά τη διαδικασία επιλογής των πηγών:
 - ✓ θα είναι ενδιαφέρουσες;
 - ✓ θα διευκολύνει τους μαθητές να αναπτύξουν την ήδη υπάρχουσα γνώση τους;
 - ✓ θα τους επιτρέπει να συσχετίσουν τις έννοιες, τις ιδέες και τα γεγονότα με τη γνώση που τους είναι οικεία;
 - ✓ θα τους προσφέρουν ευκαιρίες να εξετάσουν την αλλαγή μέσα στο χρόνο;
 - ✓ είναι κατάλληλες για το γνωστικό επίπεδό τους;
 - ✓ πώς μπορεί να βοηθήσουν στη βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος;
 - ✓ πώς θα επιδράσουν στις αντιλήψεις των μαθητών για το ιστορικό θέμα ή την περίοδο;
 - ✓ πώς θα τους βοηθήσουν να εξαγάγουν συμπεράσματα;
 - ✓ κατά πόσο ανταποκρίνεται σε γενικούς διδακτικούς στόχους ή κριτήρια μάθησης;
 - ✓ με ποιους τρόπους «ζητούν» από τους μαθητές να χρησιμοποιήσουν την ιστορική σκέψη τους,
- αρχείο πηγών: κατά την αναζήτηση των πηγών είναι σκόπιμο εκείνες που δεν θα χρησιμοποιηθούν στις δύο πρώτες φάσεις να αρχειοθετούνται για πιθανή χρήση κατά την επόμενη φάση. Ο σχετικός κατάλογος των πηγών, με την προϋπόθεση ότι αυτές συμβάλλουν στην παρουσίαση των βασικών ιδεών και ενσωματώνονται στη στρατηγική των πολλαπλών οπτικών, θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως παράδειγμα για τους μαθητές.
- 3) Αξιοποίηση πηγής α' «βαθμού»:
 - σημασία ερωτήσεων: δεν είναι αρκετό οι μαθητές να απαντούν απλώς σε κάποιες ερωτήσεις με βάση τις πηγές, αλλά να αποκτήσουν ιστορική οπτική ερμηνεύοντας τα γεγονότα. Οι ερωτήσεις από τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές πρέπει να βοηθούν την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης, να προωθούν τη συνέντευξη δασκάλου – μαθητών και να δίνουν νόημα στις εμπειρίες των μαθητών,
 - πρόταξη βασικών ερωτήσεων: π.χ.
 - ✓ ποιος είναι ο δημιουργός της πηγής;
 - ✓ πότε δημιουργήθηκε;
 - ✓ τι είδους ντοκουμέντο είναι;
 - ✓ ποιοι ήταν οι πραγματικοί αποδέκτες της;
 - ✓ ποιες ήταν οι προθέσεις δημιουργίας της;
 - συζήτηση για το νόημα της πηγής: αφού πρώτα απαντηθούν οι παραπάνω ερωτήσεις, θα πρέπει να συζητηθεί διεξοδικά το νόημα της πηγής με διπλό στόχο, την ανάλυση δηλαδή και τη συσχέτισή της με το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε. Στη φάση αυτή πρέπει να υποβάλλονται ερωτήσεις για τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων και υποθέσεων για την εξήγηση των γεγονότων, για τον εντοπισμό σχέσεων σε επίπεδο τοπικό, εθνικό ή παγκόσμιο, καθώς και για τη σύνδεση της πηγής με κάποιο θέμα (π.χ. σύγκρουση, προπαγάνδα) και άλλες επιστήμες (π.χ. οικονομία).
- 4) Αξιοποίηση πηγών β' «βαθμού»:
 - αναγνώριση πηγών,
 - ανάλυση σημασίας και σχέσεων τους με την πηγή α' βαθμού, καθώς και με σημαντικά γεγονότα,
 - ερωτήσεις σύγκρισης.
- 5) Αναζήτηση πηγής ή πηγών γ' «βαθμού»: οι μαθητές, καθοδηγούμενοι από τον δάσκαλό τους, αναζητούν και επιλέγουν μία ή περισσότερες πηγές σχετικές με το θέμα της βασικής πηγής. Στη συνέχεια καλούνται να

συνθέσουν με βάση τις πηγές α' και γ' «βαθμού» και στοιχεία από τις β' μια ένα ιστορικό κείμενο (αφήγηση), διαδικασία που θα τους βοηθήσει να κατανοήσουν τον τρόπο με τους οποίους συγκροτείται η αναπαράσταση του ιστορικού παρελθόντος. Αν οι μαθητές δε μπορούν να αναζητήσουν μόνοι τους πηγές, τότε το αρχείο του εκπαιδευτικού μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο.

- 6) Έκδοση πηγών: με την ολοκλήρωση ενός θεματικού κύκλου μαθημάτων (π.χ. «οι επίγονοι του Μ. Αλεξάνδρου») είναι σκόπιμη η «έκδοση» των πηγών από τον εκπαιδευτικό, με τη συμμετοχή και τη βοήθεια των μαθητών. Επειδή, όμως, κάθε σχετική διαδικασία αποτελεί πράξη ερμηνείας, θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να τηρούνται οι παρακάτω προϋποθέσεις:
 - διδακτική – εκδοτική εντιμότητα: στην έκδοση αφενός πρέπει να δηλώνονται οι εκδοτικές επιλογές (κριτήρια επιλογής, σημασία πηγών), ενώ αφετέρου δεν επιτρέπεται να παραλείπονται ή να αλλοιώνονται πηγές,
 - εκδοτικά ερωτήματα – κριτήρια:
 - ✓ είναι εφικτό να εκδοθούν οι πηγές;
 - ✓ ποια στοιχεία από τα γνωστά στοιχεία για την εκδοτική διαδικασία θα βοηθούσαν ώστε η έκδοση να γίνει με τον καταλληλότερο τρόπο;
 - ✓ τι επιπλέον απαιτείται;
 - ✓ ποια πρέπει να είναι τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της;
 - ✓ πώς θα προωθήσει τη διδασκαλία και τη μάθηση;
 - έκδοση αποσπασμάτων: αν κάποιες πηγές είναι πολύ μεγάλες, τότε μπορεί να εκδοθούν μόνον αποσπάσματά τους. Σε τέτοιες περιπτώσεις, πάντως, πρέπει να δηλώνεται τι και γιατί παραλείπεται, ενώ είναι σκόπιμο να παρακινούνται οι μαθητές να εξετάσουν μια ολοκληρωμένη πηγή και να επιλέξουν τμήματα – κλειδιά της, αιτιολογώντας παράλληλα την επιλογή τους.
- 7) Βασικά στοιχεία για την ιστορική σκέψη:
 - διατύπωση ερωτημάτων για την επίλυση προβλημάτων (problem-solving questions), σύμφωνα με την «ευρετική στρατηγική» (heuristic strategy),
 - συστατικά ιστορικής σκέψης: περιοδολόγηση, εξέταση αλλαγής μέσα στο χρόνο, ανακάλυψη των κινήτρων του δημιουργού της πηγής, διαμόρφωση επιχειρημάτων με βάση τη χρήση πηγών, ανάλυση των επιχειρημάτων των άλλων, χειρισμός διαφορετικών ερμηνειών, αποφυγή παροντισμού κατά τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων,
- 8) Διαδικασία «ευρετικής στρατηγικής»:
 - «εστιασμένη ευρετική» (sourcing heuristic): ό,τι κάνουν οι ιστορικοί πριν την ανάγνωση των πηγών, με σκοπό την κατανόησή τους (= αναγνώριση),
 - «επιβεβαιωτική ευρετική» (corroboration heuristic): συσχέτιση πηγών με άλλες, διακειμενικές συνδέσεις (inter-texts links), με σκοπό την κριτική ανάλυσή τους
 - ένταξη των πηγών στα ιστορικά συμφραζόμενά τους (contextualization): περιγραφή του χρονολογικού και κοινωνικού πλαισίου – συσχέτιση των πηγών με αυτό,
 - «συγκριτική ευρετική» (comparative heuristic, comparative thinking): ό,τι κάνουν οι ιστορικοί, προκειμένου να περιγράψουν όρους, διαδικασίες και συνθήκες σε άλλους τόπους μέσα στο χρόνο.

16. Διδασκαλία της Ιστορίας και Νέες Τεχνολογίες.

Εξαιρετικής σπουδαιότητας καθήκον των εκπαιδευτικών αποτελεί και η άσκηση των μαθητών τους στις πρακτικές δεξιότητες του ιστορικού και η μύησή τους στη μεθοδολογία της συστηματικής αναζήτησης και έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να επιδιώκουν να καταστούν ικανοί οι μαθητές τους:

- να διακρίνουν διαφορετικά είδη άμεσων και έμμεσων ιστορικών πηγών και να εξάγουν χρήσιμες πληροφορίες από αυτές,
- να είναι επιφυλακτικοί σε σχέση με τη γνησιότητα των πηγών, κατ' εξοχήν των ψηφιακών,
- να αναλύουν, να συγκρίνουν και να αξιολογούν τις πηγές ως προς την αξιοπιστία, την εγκυρότητα και την καταλληλότητά τους,
- να εντοπίζουν διαφορετικές οπτικές και ερμηνείες, καθώς και τυχόν προκαταλήψεις, στερεότυπα κτλ.,
- να επιλέγουν από ένα ευρύτερο σύνολο πηγών εκείνες που σχετίζονται αμεσότερα με το διδασκόμενο θέμα ή την εργασία τους,
- να περιγράφουν, να αναλύουν και να ερμηνεύουν όψεις των γεγονότων,
- να αναγνωρίζουν σχέσεις μεταξύ των γεγονότων (χρονική και αιτιακή αλληλουχία), τάσεις και μορφές αλλαγής ή συνέχειας,
- να συσχετίζουν γεγονότα, πρόσωπα, κίνητρα δράσης και αποτελέσματα,
- να ταξινομούν και να ιεραρχούν αίτια, αναγνωρίζοντας τον πλουραλισμό και την πολυπλοκότητα των αιτιακών παραγόντων,
- να παρουσιάζουν εξηγήσεις για τις ιστορικές αλλαγές και, με βάση τις γενικότερες γνώσεις τους, να τις εντάσσουν στο πλαίσιο των ιστορικών συμφραζομένων τους,
- να καταλήγουν σε συμπεράσματα με αξιολογικές κρίσεις και γενικεύσεις, τα οποία θα είναι κατάλληλα τεκμηριωμένα και θα στηρίζονται σε λογική επιχειρηματολογία,
- να κατανοούν το διαφορετικό σε επίπεδο χρονικό, τοπικό και πολιτισμικό («ενσυναίσθηση»),
- να χρησιμοποιούν την αποκτημένη γνώση στην επίλυση συναφών προβλημάτων, στην προέκταση της σκέψης τους και στη διατύπωση εναλλακτικών υποθέσεων και ιστορικών αναλογιών,
- να διαμορφώνουν σχέδια έρευνας και εργασίας, αξιοποιώντας ποικιλία υλικού και προσεγγίσεων, και να διατυπώνουν ερωτήματα και τεκμηριωμένες υποθέσεις,
- να συγγράφουν σύντομα ή εκτενέστερα ιστορικά δοκίμια.

17. Κριτήρια αξιολόγησης ιστοσελίδων.

1. Σκοπός – πρόθεση:

- ✓ Είναι σαφής η πρόθεση δημιουργίας στην αρχική ή στις επόμενες σελίδες;

- ✓ Προσδιορίζει ο δημιουργός σε ποιους απευθύνεται;
- ✓ Ποια στοιχεία της ιστοσελίδας σχετίζονται με τους σκοπούς, τους στόχους και τα περιεχόμενα της διδασκαλίας;
- ✓ Είναι προσιτή η ιστοσελίδα στην ηλικία, στην προηγούμενη γνώση και στις ικανότητες των μαθητών;
- ✓ Περιέχει χρήσιμες και επαρκείς πληροφορίες;
- ✓ Μήπως αποσκοπεί στον εντυπωσιασμό ή στην παραπληροφόρηση;

2. Προέλευση:

- ✓ Περιέχονται στοιχεία για το δημιουργό ή τον οργανισμό που κατασκεύασε την ιστοσελίδα (βιογραφικά στοιχεία, άλλες πληροφορίες);
- ✓ Είναι σαφές αν υπάρχουν συνεργασίες;
- ✓ Υπάρχουν ή όχι χορηγοί; Αν ναι, ενισχύεται ή όχι η εγκυρότητα της ιστοσελίδας;
- ✓ Υπάρχει δυνατότητα επικοινωνίας με το δημιουργό ή τον οργανισμό;
- ✓ Το υλικό της ιστοσελίδας είναι πρόσφατο ή όχι; Πότε ανανεώθηκε για τελευταία φορά;
- ✓ Αναφέρονται στοιχεία για τον αριθμό των επισκεπτών της και για τα ενδιαφέροντά τους (θέματα, ερωτήσεις κτλ.);
- ✓ Υπάρχουν διαφημίσεις; Αν ναι, μήπως εγείρουν αμφιβολίες για την εγκυρότητα της ιστοσελίδας; Μπορεί να αποσπάσουν την προσοχή των μαθητών;
- ✓ Επιτρέπει εξ αρχής μια πρώτη αξιολόγηση; Π.χ.:
 - ac = ακαδημαϊκό ίδρυμα
 - edu = εκπαιδευτικό ίδρυμα
 - gov = κυβερνητική υπηρεσία
 - int = διεθνής οργανισμός
 - org = μη κερδοσκοπικός (κάποτε διεθνής) οργανισμός
 - com = εμπορικός οργανισμός
 - co = εμπορικός οργανισμός (Ηνωμένο Βασίλειο)
 - net = δικτυακή πύλη / παροχέας
- ✓ Περιέχει άλλες συνδέσεις (links);
- ✓ Αξιολογήθηκε από ειδικό; Αν ναι, η κρίση ήταν θετική ή αρνητική;

3. Πρόσβαση – Εφαρμογή:

- ✓ Είναι εφικτή η σύνδεση, όταν τη χρειάζεστε; Μήπως πρέπει να περιμένετε πολύ;
- ✓ Εμφανίζονται στον υπολογιστή σας οι διαδοχικές σελίδες, ώστε να είναι εύχρηστη η ιστοσελίδα μέσα στην τάξη;
- ✓ Μπορείτε να βρείτε την ιστοσελίδα μέσω μιας μηχανής αναζήτησης;
- ✓ Η πρόσβαση στην ιστοσελίδα είναι ελεύθερη ή με πληρωμή;
- ✓ Μήπως η διεύθυνση της ιστοσελίδας δεν είναι σταθερή ή αποτελείται από υπερβολικά πολλούς και σύνθετους χαρακτήρες (π.χ. ~ ή _ ή πολλούς αριθμούς);
- ✓ Είναι εγκατεστημένα στον υπολογιστή σας τα κατάλληλα προγράμματα (π.χ. ήχος, βίντεο, «Acrobat Reader»);

4. Πλοήγηση:

- ✓ Είναι αντιληπτές από την αρχή (home page) η δομή και η οργάνωση της ιστοσελίδας και οι δυνατότητες που σας προσφέρει;
- ✓ Αν υπάρχουν και άλλες συνδέσεις (links), είναι εύκολο να οριστούν; Λειτουργούν όλες; Εμφανίζονται γρήγορα;
- ✓ Είναι οι τυχόν συνδέσεις λογικά ομαδοποιημένες, ώστε να τις κατανοούν εύκολα οι μαθητές;
- ✓ Είναι εύκολη η μέθοδος πλοήγησης (π.χ. πίσω-επόμενο, επιστροφή στην αρχική σελίδα κτλ.);
- ✓ Είναι εύκολη η αναζήτηση δεδομένων;
- ✓ Θα είναι σε θέση οι μαθητές να βρουν το δρόμο τους ή θα χαθούν;

5. Εμφάνιση:

- ✓ Φαίνεται η ιστοσελίδα φιλική στο χρήστη;
- ✓ Παρέχει ευκαιρίες αλληλεπίδρασης / διαδραστικότητας;
- ✓ Επιτρέπει την ανάπτυξη ερευνητικών δεξιοτήτων;
- ✓ Είναι γραμμένη σε γλώσσα γραμματικά και συντακτικά ορθή; Είναι κατανοητή στους μαθητές;
- ✓ Εμφανίζεται σε μία ή σε πολλές γλώσσες;
- ✓ Περιέχει ήχους ή βίντεο; Αν ναι, υπάρχουν οδηγίες (ή εκφωνητής) για τη χρήση του υλικού;
- ✓ Η χρήση πολυμέσων (γραφικά, φωτογραφίες, χάρτες, βίντεο, ήχος κτλ.) διευκολύνει ή δυσχεραίνει τους μαθητές στην κατανόηση του πλαισίου ή των κειμένων;
- ✓ Ελέγξατε τη μορφή εκτύπωσης; Μήπως οι σελίδες πρέπει να διαμορφωθούν (π.χ. οριζόντια);
- ✓ Με τη χρήση μιας σύνδεσης (link), γίνεται αμέσως αντιληπτή η εμφάνιση μιας νέας ιστοσελίδας; Μπορείτε να την αξιολογήσετε;

6. Περιεχόμενα:

- ✓ Είστε ικανοποιημένοι από τα περιεχόμενα (βάθος, έκταση, τρόπος και ποιότητα προσέγγισης);
- ✓ Είναι αξιόπιστα και έγκυρα τα περιεχόμενα; Κάνετε συγκρίσεις με άλλες πηγές;
- ✓ Υπάρχουν ενδείξεις προπαγάνδας, προκαταλήψεων κτλ.;
- ✓ Καλύπτεται σε ικανοποιητικό βαθμό το θέμα που σας ενδιαφέρει;
- ✓ Η εξέταση και η παρουσίαση των γεγονότων γίνεται από πολλές οπτικές;
- ✓ Περιέχονται στοιχεία που οι μαθητές δεν μπορούν να αποκομίσουν από το διδακτικό εγχειρίδιο ή άλλα βιβλία, περιοδικά κτλ.

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ (http) ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1. Δικτυακοί κόμβοι και ιστοσελίδες.

1.1. Στην ελληνική γλώσσα:

- www.myriobiblos.gr: Βιβλιοθήκη εκκλησιαστικών και άλλων κειμένων.
- www.mikrosaporphous.gr: «Μικρός Απόπλους» – Αρχαία ελληνικά κείμενα (μερικά συνοδεύονται και από μετάφραση).
- www.geocities.com/athens_5th_century: Κείμενα του Πλάτωνα, του Αριστοφάνη, του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη. Χάρτης της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα. Γεγονότα του 6^{ου} και του 5^{ου} αιώνα π.Χ.
- www.eie.gr: Ερευνητικές εργασίες του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Institutes) και αφιέρωμα στην Δ΄ Σταυροφορία (IBE/Crusades).
- www.forthnet.gr/olympics: Πληροφορίες για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, το πνεύμα των αγώνων στην αρχαιότητα κτλ.
- www.medialab.ntua.gr/athos: «Άγιον Όρος» – Ιστορικό και χάρτης των μονών, εικόνες κτιρίων και θησαυρών από το Ε. Μ. Πολυτεχνείο.
- thesaurus.duth.gr: Αρχεία για την ιστορία και τον πολιτισμό της Θράκης (αρχαιακές πηγές, μαρτυρίες, βιβλιογραφία, εικόνες, προσωπογραφίες).
- www.epirus.org: Πληροφορίες για την ιστορία της Ηπείρου.
- www.theplaka.com/history/index.htm: Υλικό για όλες τις περιόδους της Ελληνικής Ιστορίας, από τα νεολιθικά χρόνια.
- www.philistor.net: Θέματα από την Ελληνική και την Παγκόσμια Ιστορία (πηγές, χάρτες, εικόνες κτλ.).
- www.parliament.gr: Πληροφορίες και υλικό από τη Βουλή των Ελλήνων για το Σύνταγμα και τη Συνταγματική ιστορία της Ελλάδας [είσοδος από «Πολίτευμα»], τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας (ιστορικό χρονολόγιο, ιστορικοί τόποι, γεγονότα, εικόνες, προσωπογραφίες κτλ.) και την Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων [είσοδος από «Πολιτισμός – Αρχείο Εκθέσεων»].
- www.makriyannis.gr: Τα «Απομνημονεύματα», άλλα κείμενα του Μακρυγιάννη, η γλώσσα των κειμένων, η βιογραφία και το εικονογραφικό έργο του Μακρυγιάννη (ο ζωγράφος Π. Ζωγράφος).
- www.historical-museum.gr: Πληροφορίες και υλικό για την Κρητική ιστορία από το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (μεσαιωνική και αναγεννησιακή τέχνη, λαογραφική συλλογή, κειμήλια της Κρητικής Πολιτείας 1898-1913, η χριστιανική ιστορία της Κρήτης, αίθουσα κεραμικών, αίθουσες Ν. Καζαντζάκη και Εμμ. Τσουδερού).
- www.hellenichistory.gr ή www.hellenic-cosmos.gr ή www.fhw.gr/cosmos ή www.ime.gr/chronos/gr/index.html: Πληροφορίες και πηγές για την ελληνική ιστορία (πολιτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική) από το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.
- entopia.future.easyspace.com/archives/antiquity.html: Υλικό για την ελληνική, κυρίως, αρχαιότητα (μουσεία, πολιτιστική κληρονομιά).
- users.hol.gr/~kokkonis/index.htm: Η ζωή στον 19^ο αιώνα, Α΄ και Β΄ Παγκόσμιος πόλεμοι, Μικρασιατική καταστροφή, Κατοχή, Εμφύλιος κτλ. (πλούσιο και έγκυρο υλικό από τον καθηγητή Δημ. Κοκκώνη).
- www.de.sch.gr/mikrasia: «Ελλάδα 1922: μια κιβωτός προσφύγων» – πληροφορίες και υλικό για τον προσφυγικό Ελληνισμό.
- www.de.sch.gr/~chdimou/historia.htm: Επιλεγμένες συνδέσεις για την Ελληνική και την Παγκόσμια ιστορία, για μουσεία και για ιστορικές προσωπικότητες.

- www.geocities.com/bibliopontix/links-history.htm: Επιλεγμένες συνδέσεις για την Ελληνική και την Παγκόσμια ιστορία.
- philippos.mpa.gr/gr/other: Από το Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων
 - «Άγιον Όρος»: φυσικό περιβάλλον, αρχιτεκτονική, θησαυροί κτλ.
 - Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ρήγας, Φιλική Εταιρεία κτλ.
 - Ελληνική Επανάσταση 1821, Φιλέλληνες, η συγκρότηση του κράτους κτλ.
 - Ποντιακός Ελληνισμός
 - Μακεδονικός Αγώνας
 - Βαλκανικοί πόλεμοι και απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης
 - Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος – Ο πόλεμος στην Ελλάδα
 - Κατοχή – Εμφύλιος πόλεμος
 - 21^η Απριλίου – Εξέγερση του Πολυτεχνείου – Μεταπολίτευση
 - Συνταγματική ιστορία της Ελλάδας.
- www.vrellis.org: Μουσείο Κέρινων Ομοιωμάτων του Παύλου Βρέλλη, με ενδιαφέρον όχι τόσο για τις ιστορικές πληροφορίες (κάποιες δεν ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα), όσο για την τεχνική και το ιδεολογικό πλαίσιο.
- www.benaki.gr: Μουσείο Μπενάκη – Συλλογές, αρχεία (φωτογραφικό, ιστορικό, αρχιτεκτονικό) και εκπαιδευτικό υλικό.
- www.cycladic-m.gr: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης Γουλιανδρή.
- www.culture.gr: Δικτυακός κόμβος «*Οδυσσέας*» του Υπουργείου Πολιτισμού (με κατάλογο συνδέσεων)
 - μουσεία, πινακοθήκες, μνημεία, αρχαιολογικοί χώροι
 - πολιτιστικός χάρτης
 - νεότερη και σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία
 - αφιερώματα (π.χ. Τα Μάρμαρα του Παρθενώνα, Οι Ολυμπιακοί Αγώνες)
 - πολιτιστικοί οργανισμοί και πολιτιστικές εκδηλώσεις.
- www.geocities.com/Athens/bridge/4300/museums2.html: Παρουσίαση ελληνικών και ξένων μουσείων.
- www.thessalonikicity.gr/Ypiresies/Libraries/Kentro-istorias-kartes.htm: Από το *Κέντρο Ιστορίας* του Δήμου Θεσσαλονίκης – Συλλογή επιστολικών δελταρίων (καρτ-ποστάλ) με θέμα την πόλη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.

1.2. Στην αγγλική γλώσσα:

- perseus.tufts.edu/ (Tufts University): Αρχαία Ελληνική Ιστορία και πολιτισμός, Παγκόσμια Ιστορία.
- www.indiana.edu/ (Indiana University): Αρχαία Ιστορία (και ελληνική), εικόνες.
- www.hackneys.com/alex_web/index.htm: Ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου (μάχες, χάρτες, εικόνες, βίντεο για την πορεία του).
- www.museum.upenn.edu/Greek_World/Intro.html (University of Pennsylvania): Αρχαίος ελληνικός κόσμος (και στην ελληνική γλώσσα).
- dilos.com/home/culture.html: Πληροφορίες και υλικό για Αττική, Γόρτυνα, Γουρνιές, Δελφούς, Δήλο, Επίδαυρο, Κνωσό, Μυκήνες, Ολυμπία, Σαντορίνη, Φαιστό.
- www.fordham.edu/halsall ή 15.108.2.20/halsall/index.html (Fordham University): Αρχαία, Μεσαιωνική και Σύγχρονη Ιστορία.
- www.hri.org/ (HR-NET: Hellenic Resources Network): Πληροφορίες για πολλές χώρες (Ελλάδα, Βαλκάνια, Ευρωπαϊκή Ένωση κ.ά.).
- www.greecetravel.com/jewishhistory/index.html: Το «Ολοκαύτωμα» και η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων.
- www.hyperhistory.com/online_n2/History_n2/main.html: Παγκόσμια Ιστορία (και ελληνική).
- lib.byu.edu/~rdh/eurodocs/index.html: Ευρωπαϊκή Ιστορία (βιβλιογραφία, αρχεία, πηγές, εικόνες κτλ.) και ελληνική μετά το 1914 (βλ. ...eurodocs/greece.html).

- www.metmuseum.org/explore/Byzantium (έκθεση: “The Glory of Byzantium” – New York Metropolitan Museum of Art): Σύνοψη της Βυζαντινής Ιστορίας, θέματα και εικόνες από τη Βυζαντινή τέχνη, γλωσσάρι, βιβλιογραφία κτλ.).
- www.berkeley.edu/GSSI.eu.html (University of California, Berkeley): European Union Internet Resources – Συνδέσεις για όλα τα θέματα που αφορούν την Ευρωπαϊκή Ένωση (φύση, δομή, λειτουργία, έργο).
- www.ukans.edu/ (University of Kansas): Συνδέσεις για την Παγκόσμια Ιστορία και τις κινηματογραφικές ταινίες, καθώς και χάρτες με ενδιαφέρουσες πληροφορίες (και για την Ελλάδα).
- www.biography.com/ (The Web’s Best Bios): Βιογραφίες – Συνδέσεις με AEtv. com, Genealogy.com, HistoryChannel.com και HistoryInternational.com.
- www.bbc.co.uk/history/topics (BBC): Α΄ και Β΄ Παγκόσμιοι πόλεμοι, Παγκόσμια Ιστορία.
- www.emporia.edu/ (Emporia State University, Kansas): Συνδέσεις για Παγκόσμια Ιστορία (πηγές, χάρτες κτλ.).
- www.unimelb.edu.au/collections/buckland/ (University of Melbourne): Συνδέσεις για Παγκόσμια ιστορία.
- www.micheloud.com/FXM/index3.htm (F.X. Micheloud’s Website): Κάρτες από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.
- www.multied.com/revolt/: Αμερικανική επανάσταση.
- members.aol.com/agentness.frenchrev/index.html: Γαλλική επανάσταση.
- academic.brooklyn.cuny.edu/history/core.pisc.ist-gen.htm: Γαλλική επανάσταση.
- eserver.org/history/october-revolution.txt: Οκτωβριανή επανάσταση.
- www.world.historycompass.com: Παγκόσμια ιστορία.
- www.cfsc.dud.ca/links/milhist/: Στρατιωτική ιστορία (και του Πελοποννησιακού πολέμου).
- www.thehistorychannel.co.uk (The History Channel): Διαδραστική παρουσίαση της Ιστορίας, οι ιστορικές επέτειοι της ημέρας.
- mitcombe.sbc.edu/ARTHlinks.html: Κατάλογοι διευθύνσεων – συνδέσεις για την Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης.
- tigger.uic.edu/~rjensen/index.htm (University of Illinois, “Scholars’ Guide to WW”): Πλήρης κατάλογος δικτυακών τόπων για την Παγκόσμια Ιστορία, τον πολιτισμό, τα μουσεία, τους χάρτες, τη βιβλιογραφία, τις βιβλιοθήκες κτλ.
- libraries.mit.edu/rvc/image-collections/starting.html (Roth Visual Collections – MIT University): Δικτυακοί τόποι και μηχανή αναζήτησης για Παγκόσμια Ιστορία, τέχνη, μουσεία κτλ.
- www.thebritishmuseum.ac.uk: Το Βρετανικό Μουσείο.
- www.louvre.fr: Το Μουσείο του Λούβρου.
- www.hermitage.ru/: Το Μουσείο Ερμιτάζ της Πετρούπολης.
- www.greatbuildings.com/: Πληροφορίες, τρισδιάστατες αναπαραστάσεις, εικόνες πολλών γνωστών μνημείων και κτιρίων.
- us.imdb.com/ (Internet Movie Database Inc.): Κατάλογος και πληροφορίες για κινηματογραφικές ταινίες.

2. Μηχανές και μεταμηχανές αναζήτησης

- www.in.gr (στα ελληνικά, με δυνατότητα αναζήτησης ιστορικών συνδέσεων κατά περιόδους: 20^{ός} αιώνας, Νεότεροι χρόνοι, Αρχαίοι χρόνοι, Μεσαίωνα).
- www.flash.gr (στα ελληνικά – περιέχει πλήρη κατάλογο αρχαιολογικών χώρων και μουσείων, όπως και δυνατότητα αναζήτησης κατά περιοχή και πόλη).
- www.google.com (υποστηρίζει και ελληνικά).
- www.yahoo.com (στα αγγλικά).
- www.mamma.com (στα αγγλικά).

3. Σχέδια (σενάρια) μαθημάτων Ιστορίας με χρήση των Νέων Τεχνολογιών (στα ελληνικά).

- ❖ odysseia.cti.gr: Οι δράσεις του έργου «*Οδύσσεια*», υποστηρικτικό και εκπαιδευτικό λογισμικό και για την Ιστορία (βλ και: edsoft.cti.gr).
- ❖ www.geocities.com/bibliorontix: Σχέδια μαθημάτων από επιμορφωτές της «*Οδύσσειας*» (βλ. «*Οδύσσεια – Προτάσεις διδασκαλίας και επιμορφωτές*»).
- ❖ www.e-yliko.sch.gr/filistelyk.htm: Διδακτικές προτάσεις από επιμορφωτές και σχέδια μαθημάτων από καθηγητές που επιμορφώθηκαν στο πρόγραμμα «*Οδύσσεια*».
- ❖ www.filologia.gr: Σχέδια επιμορφώτριας Μαρίας Κασκαντάμη.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ) ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

- Αβδελά Έφη, (1998), *Ιστορία και σχολείο*, Αθήνα: Νήσος.
- Αγγελάκος Κ. – Κόκκινος Γ., (2004), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αθανασάτου Γιάννα, (2001), *Ελληνικός Κινηματογράφος (1950 – 1967). Λαϊκή μνήμη και ιδεολογία*, Αθήνα: Finatex – Media Desk Hellas.
- Αναστασιάδης Γ., (1994), *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Θεσσαλονίκη: Έκφραση.
- Αντωνιάδης Λ., (1995), *Η Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα: Πατάκης.
- Ασδραχάς Σ., (1982), *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία. Πραγματικότητες και προοπτικές*, Αθήνα: ΕΜΝΕ – Μνήμων.
- Βαγιανός Γ. Σ., (1996), *Η διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από λογοτεχνικά κείμενα: συμβολή στη διδακτική του μαθήματος*, Αθήνα: Έλλην.
- Βακαλούδη Αν., (2002), *Διδάσκοντας και μαθαίνοντας με τις νέες τεχνολογίες. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα: Πατάκης.
- Βαλούκος Σ., (1998), *Φιλμογραφία Ελληνικού Κινηματογράφου (1914 – 1998)*, 2η έκδοση, Αθήνα: Αιγόκερως.
- Βέικος Θ., (1987), *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βρεττός Γ., (1994), *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο σχολικό εγχειρίδιο της ιστορίας: τέχνη και ιστορικό γεγονός*, Θεσσαλονίκη: Art of Text.
- Βρεττός Γ., (1987), *Σχεδιασμός και αξιολόγηση Αναλυτικού Προγράμματος Ιστορίας. Μια προσπάθεια αναμόρφωσης του Αναλυτικού Προγράμματος με ένα παράδειγμα για μια διδακτική ενότητα της Γ' Γυμνασίου*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Δάλκος Γ., (2000), *Σχολείο και μουσείο*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δερτιλής Γ., (1999), *Παιδεία και Ιστορία*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δημητρακόπουλος Σ., (1993), *Ιστορία και δημοτικό τραγούδι, 325 – 1945*, Αθήνα: Παρουσία.
- Δημητριάδου Κατερίνα, (2002), *Ιστορία και Γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία. Εφαρμογή και αξιολόγηση μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης στον ιστορικό χώρο*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

- Δημοπούλου Μ. κ. ά., (2003), *Εξερευνώ την πόλη μου. Προτάσεις για διαθεματικά σχέδια εργασίας*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Ζαφειράκου Α., (2000), *Μουσεία και σχολεία*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός.
- _____ (1988), *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα: ΕΜΝΕ – Γρηγόρης.
- Ιωάννου Θ. Π., (χ.χ.), *Διδάσκοντας Ιστορία: Από τις θεωρίες μάθησης στη στοχοθετική στρατηγική*, Αθήνα: Ατραπός.
- **Κόκκινος Γ.**, (1998), *Από την Ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κόκκινος Γ., (1998), *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- **Κόκκινος Γ. – Αλεξιάκη Ε.**, [επιμ.], (2002), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*, Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Κουτσός Μ., (2004), *Διδακτική ιστορικών πηγών των σχολικών εγχειριδίων*, Θεσσαλονίκη: Ζήτηρ
- Λεοντσίνας Γ. Ν., (1996), *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – Τοπική Ιστορία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Αθήνα.
- **Λεοντσίνας Γ. – Ρεπούση Μ.**, (2001), *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, ΥΠΕΠΘ – ΠΙ, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Ματσαγγούρας Η., (1997), *Στρατηγικές διδασκαλίας. Από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη*, 3η έκδοση, Αθήνα: Gutenberg.
- **Μαυροσκούφης Δ. Κ.**, (2005), *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- **Μαυροσκούφης Δ. Κ.**, (1999), *Εμπειρίες και απόψεις μαθητών και φοιτητών σχετικές με το μάθημα της Ιστορίας: θεωρητικά ζητήματα και εμπειρική έρευνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μαυροσκούφης Δ. Κ., (2000), *Ένας στρατιώτης στον Εμφύλιο (1945 – 1949): η συμβολή της μικροϊστορίας στην ανίχνευση και την ανάλυση των βιωματικών όψεων της καθημερινής ζωής*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μαυροσκούφης Δ. Κ., (1997), *Η σχολική Ιστορία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1975 – 1995): η μεταπολιτευτική εκδοχή του σισύφειου μύθου*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μπάγιας Α., (1998), *Αρχειονομία. Βασικές έννοιες και αρχές. Η διοίκηση των αρχείων για τη διοίκηση και την έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- **Μυρογιάννη Έλσα – Μαυροσκούφης Δ. Κ.**, [επιμ.], (2004), *Φιλολόγοι στον υπολογιστή*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- **Νάκου Ειρήνη**, (2000), *Τα παιδιά και η ιστορία. Ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- **Νικολαΐδου Σ. – Γιακουμάτου Τ.**, (2001), *Διαδίκτυο και Διδασκαλία*, Αθήνα: Κέδρος.
- Ξανθάκης Α., (1994), *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας, 1839 – 1960*, 4η έκδοση, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ξωχέλλης Π. Δ., (1987), *Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο. Ερευνητική συμβολή στη Διδακτική της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Οικονόμου Ράνια, [επιμ.], (1998), *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας*, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, Αθήνα: Κατάρτι.
- Πανταζής Β., (1989), *Χάρτες και ιδεολογία. Ο προσανατολισμός των χαρτών και η μοίρα των λαών*, Αθήνα: Κάλβος.
- **Πλειός Γ.**, (2001), *Ο λόγος της εικόνας. Ιδεολογία και πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- **Σαμπανίκου Ε. Δ.**, (2003), *Φωτογραφία και Ζωγραφική, 19ος – 20ός αιώνας*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός.
- **Σαπρανίδης Δ.**, (2001), *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας. 300 χρόνια αμφισβήτησης*, Αθήνα: Ποταμός.
- Σολδάτος Γ., (1982), *Ιστορία του Ελληνικού Κινηματογράφου*, τ. 1 – 2, Αθήνα: Αιγόκερως.
- Τσίχλη-Αρώνη Κ., (1986), *Σχολές και μέθοδοι ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Αναστασίου.

-
- Berger J., (1986), *Η εικόνα και το βλέμμα*, μετ. Ζ. Κονταράτου, Αθήνα: Οδυσσέας.
 - Bloch M., (1994), *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μετ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
 - Boekaertes Monique, (2003), *Κίνητρα μάθησης*, μετ. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, International Practices Series No 10 (2002), IBE: International Bureau of Education – UNESCO, Geneva, στο: www.ibe.unesco.org.
 - **Burke P.**, (2003), *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μετ. Α. Ανδρέου, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Carr E. H., (1984), *Τι είναι η ιστορία*; μετ. Φ. Λάππα, Αθήνα: Πλανήτης.
 - Chartier R. – LaCapra D. – White H., (1996), *Διανοητική Ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, μετ. Ε. Γαζή – Ε. Κοντογιώργη – Γ. Κόκκινος, Αθήνα: ΕΜΝΕ – Μνήμων.
 - **Dosse F.**, (1993), *Η ιστορία σε ψίχουλα. Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μετ. Α. Βλαχοπούλου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
 - **Ferro M.**, (2002), *Κινηματογράφος και Ιστορία*, μετ. Π. Μαρκέτου, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Ferro M., (2001), *Πώς αφηγούνται την Ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*, μετ. Π. Μαρκέτου, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Ferro M., (2003), *Τα ταμπού της Ιστορίας*, μετ. Α. Γαλανοπούλου, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Grafton A., (2001), *Η υποσημείωση. Μια παράξενη ιστορία*, μετ. Γκ. Μαγγίνη, Αθήνα: Πατάκης.
 - Haldon J., (1992), *Μαρξισμός και ιστοριογραφία. Πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, μετ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: ΕΜΝΕ – Μνήμων.
 - **Hobsbawm E.**, (1998), *Για την Ιστορία*, μετ. Π. Ματάλας, Αθήνα: Θεμέλιο.
 - **Husbands Ch.**, (2004), *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας; Γλώσσα, ιδέες και νοήματα*, μετ. Α. Λυκούργος, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - **Iggers G.**, (1999), *Η Ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μετ. Π. Ματάλας, Αθήνα: Νεφέλη.
 - Iggers G., (1991), *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μετ. Β. Οικονομίδης, Αθήνα: Γνώση.
 - Κάουα Α., (2002), *Εικονικά βλέμματα: μεταμοντέρνα αφήγηση στα κόμικς, τον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία*, Αθήνα: Futura.
 - **Le Goff J.**, (1998), *Ιστορία και μνήμη*, μετ. Γ. Κουμπουρλής, Αθήνα: Νεφέλη.
 - **Le Goff J. – Nora P.**, [επιμ.], (1981-1988), *Το έργο της Ιστορίας*, μετ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τ. 1 – 3, Αθήνα: Ράππας.
 - **Marwick A.**, (1985), *Εισαγωγή στην Ιστορία – The Open University*, μετ. Κρίσπη Τρίγκου, Αθήνα: Κουτσουμπός.
 - **Moniot H.**, (2002), *Η Διδακτική της Ιστορίας*, εισαγωγή Θ. Κάββουρα – μετ. Έφη Κάννερ, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Πασσερίνι Λουίζα, (1998), *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μετ. Οντέντ Βαρών-Βασάρ κ.ά., Αθήνα: Νεφέλη.
 - Peyrot J., [επιμ.], (2002), *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη*, μετ. Α. Καζάκος, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - Renfrew C. – Bahn P., (2002), *Αρχαιολογία. Θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*, μετ. Ι. Καραλή-Γιαννακοπούλου, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
 - **Schaff A.**, (1978), *Ιστορία και Αλήθεια*, μετ. Δ. Δαούλας, Αθήνα: Ράππας.
 - **Sebba Judy**, (2000), *Ιστορία για όλους. Διδακτικές προτάσεις για το μάθημα της Ιστορίας στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο*, εισαγωγή Θ. Φιλάρετος – Γ. Κόκκινος – Ε. Νάκου, μετ. Μ. Καβαλιέρη, Αθήνα: Μεταίχμιο.
 - **Samaran Ch.**, [επιμ.], (1979 – 1989), *Ιστορία και μέθοδοί της. Encyclopédie de la Pléiade*, τ. Α' - Δ' + Παράρτημα.
 - Thuillier G. – Tulard J., (1993), *Οι ιστορικές σχολές*, μετ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
 - Virilio P., (2003), *Πόλεμος και κινηματογράφος*, μετ. Τ. Δημητρούλιας, Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Walberg H. J. – Paik Susan J., (2003), *Αποτελεσματικές μέθοδοι διδασκαλίας*, μετ. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, Educational Practices Series No 3 (2000), IBE: International Bureau of Education – UNESCO, Geneva, στο: www.ibe.unesco.org.

➤ Περιοδικά:

- *Αρχαιολογία*, τχ. 16 (1985), 18 (1986), 37 (1990), 71 (1999).
- *Λόγος και Πράξη* (ΟΛΜΕ), τχ. 19 (1983), 23/24 (1984).
- *Νέα Παιδεία*, τχ. 34 (1985), 44 (1987), 89 (1999), 95 (2000), 102 (2002), 110 (2004).
- *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τχ. 9 (1988), 26 (1997), 28 (1998).
- *Τα Εκπαιδευτικά*, τχ. 17 (1990), 47/48 (1998), 51/52 (1999), 55/56 (2000), 59/60 (2001), 61/62 (2001).
- *Τα Ιστορικά*, τχ. 8 (1988), 12/13 (1990), 16 (1992), 31 (1999), 33 (2000), 36 (2002), 37 (2002), 38 (2003).
- *Σεμινάριο ΠΕΦ*, τχ. 3 (1984), 9 (1988), 17 (1994), 21 (1999).
- *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 26 (1986), 49 (1989), 96/97 (1997), 105 (1999), 111 (2000), 112 (2000), 115 (2000), 123 (2002).
- *Φιλολογική*, τχ. 31/32 (1990), 37 (1991), 52 (1995), 55 (1996), 57 (1996), 65 (1998), 68 (1999), 69 (1999), 71 (2000), 77 (2001), 81 (2002), 82 (2003), 83 (2003).
- *Φιλολόγος*, τχ. 32 (19883), 62 (1990), 90 (1997), 97 (1999), 98 (1999), 99 (2000), 110 (2002/3)
- *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Α.Π.Θ.*, τχ. 10 (2000), 13 (2003).

Σημείωση:

μεγάλο μέρος του παραπάνω υλικού προέρχεται από τα: α) Δ. Κ. Μαυροσκούφης, (2005), *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη* και β) Ε. Μυρογιάννη – Δ. Μαυροσκούφης, (2004), *Φιλολόγοι στον υπολογιστή, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο*, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

Θεσσαλονίκη, 2 – 3 – 2005
Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης

